

<https://jas.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Applied Sociology

E-ISSN: 2322-343X

Vol. 34, Issue 3, No.91, Autumn 2023, pp. 1-22

Received: 19.02.2023 Accepted: 03.07.2023

Research Paper

The Formation Pattern of Protest Movements with an Emphasis on the Role of Virtual Social Networks

Hossein Harsij*

Professor, Department of Political Science, Faculty of Administrative Sciences and Economics, University of Isfahan, Isfahan, Iran
harsij@ase.ui.ac.ir

Bahman Rabeinia

Postdoctoral Researcher, Department of Political Science, Faculty of Administrative Sciences and Economics, University of Isfahan, Isfahan, Iran
b.rabie2014@gmail.com

Introduction

Virtual social networks have created a revolution in communications, interactions, and sharing of ideas. They have become a vital and effective factor in the emergence and life of protest movements. The aim of this research was to obtain the formation pattern of protest movements in Iran in the context of social networks. Under the influence of virtual social networks, the recent protest events in a wide range of cities all over the country were found to face severe shocks in Iran's official political space and it put many effects on the country's cyber space policymaking by creating a new trend in the implementation and organization of social protests. The common point of these events, i.e., the nationwide scope of the protests, was community-oriented, indicating the prominent role of virtual social networks so that it could be said that relying on new media technologies was very evident in terms of mobilizing resources and organizing protests in these protest movements. Using the theory of the network society, this article tried to answer the question of what pattern existed between the use of virtual social networks and the formation and evolution of protest movements in the country. Using in-depth and semi-structured interviews with academic elites in the field of communication and political science, this article attempted to investigate the mobilization mechanism of protest movements through social networks.

Materials & Methods

To achieve the mentioned goal, 14 elites related to the subject were selected through targeted sampling by using a qualitative approach and the method of content analysis. In-depth and semi-structured interviews were conducted both face-to-face and non-face-to-face by using online communication software due to the spread of the Corona disease. Coding and data analysis of the conducted interviews were done manually by using the method of Bravan and Clark (2006). In addition to collecting the primary data by conducting semi-structured interviews with the interviewees, the secondary data from such sources as government websites, reports, books, and articles were used to identify the key events and processes related to the study events in order to facilitate the research line.

Discussion of Results & Conclusions

78 key concepts, 26 compact semantic units, 7 sub-themes, and 3 main themes were organized. The research findings

showed that social networks affected the protest movements based on 3 general themes: "normization", "mobilization and organization", and "field reaction". Social platforms can help protest movements in 3 stages: Normization is the stage of creating community interest and support for a movement. Social movements in the context of social networks try to polarize the society and convince people to join the formed protest movement. In the second stage, the technological possibilities of new media, such as low cost, high speed, and wide range of information exchange create structures for achieving goals in the movement according to the mental readiness of the polarized society. In the third stage, protests enter the real space following the virtual space. Due to the fact that physical protests disrupt the city life, the police have to deal with it. Here, videos of protesters and police-clashing quickly go viral on the social networks, providing an opportunity to create a new cycle of protests. Production of multiple protest cycles in short time intervals causes social instability and reduces social security. It seems that the

* Corresponding author

Harsij, H., & Rabeinia, B. (2023). The formation pattern of protest movements with an emphasis on the role of virtual social networks. *Journal of Applied Sociology*, 34(3), 1-22.

studied protest events indicated improvement of the situation and limited changes in the framework structure of the political system. Although a revolutionary approach could be seen in the semantic and rhetorical structures of these movements, they could not reach the stage of institutionalization despite their success in the stage of social norming and social agitation. When they reach formalization, they can be classified as reform movements. In social movements, supporters of the movements use different tactics in social networks to normalize, mobilize, and organize people and bring them to the stage. Although the current trend showed the importance of the new communication tools

for the creation and survival of protest movements, the power of the government in controlling the Internet bandwidth and filtering social networks revealed that the government could weaken the protest movements by removing the support cycle of web-based social platforms. By emphasizing on maintaining social security and preventing the destabilizing political and security scenarios, these movements failed to achieve their goals.

Keywords: Social Movements, Network Society, Social Networks, Internet, Protest, Mobilization of Resources

مقاله پژوهشی

الگوی شکل‌گیری جنبش‌های اعتراضی با تأکید بر نقش شبکه‌های اجتماعی مجازی

حسین هرسیج* ، استاد، گروه علوم سیاسی، دانشکده علوم اداری و اقتصاد، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

harsij@ase.ui.ac.ir

بهمن ربیعی‌نیا، دکتری گروه علوم سیاسی، دانشکده علوم اداری و اقتصاد، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

b.rabie2014@gmail.com

چکیده

شبکه‌های اجتماعی مجازی، انقلابی را در ارتباطات، تعامل و اشتراک‌گذاری ایده‌ها ایجاد کرده و به یک عامل حیاتی و مؤثر در پیدایش و حیات جنبش‌های اعتراضی تبدیل شده است. هدف این مقاله، به دست آوردن الگوی شکل‌گیری جنبش‌های اعتراضی ایران در بستر شبکه‌های اجتماعی است. تحت‌تأثیر شبکه‌های اجتماعی مجازی، سه رخداد اعتراضی حوادث بعد از انتخابات سال ۱۳۸۸، وقوع اعتراضات و سپس آشوب‌های دی‌ماه ۹۶ و آبان ۱۳۹۸ در گستره بالایی از شهرهای کشور، فضای سیاست رسمی ایران را با تکانه‌های شدیدی مواجه کرد و با ایجاد روند جدیدی در اجرا و سازمان‌دهی اعتراضات اجتماعی، تأثیرات فراوانی را بر سیاست‌گذاری فضای مجازی کشور داشت. این مقاله با کاربست نظریه جامعه شبکه‌ای، تلاش می‌کند به این پرسش پاسخ دهد که چه الگویی بین استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی و شکل‌گیری و تکامل جنبش‌های اعتراضی در کشور و مشخصاً در اعتراضات سال‌های ۱۳۸۸، ۱۳۹۶ و ۱۳۹۸ وجود دارد؟ به منظور دستیابی به هدف، با استفاده از رویکرد کیفی و روش تحلیل مضمون، ۱۴ نفر از نخبگان مرتبط با موضوع، از طریق نمونه‌گیری هدفمند انتخاب شدند و به دو صورت حضوری و غیرحضوری (به‌لحاظ شیوع بیماری کرونا و با استفاده از نرم‌افزارهای ارتباط آنلاین) مصاحبه عمیق و نیمه‌ساختاریافته انجام شد. از کدگذاری و تحلیل داده مصاحبه‌های انجام‌شده، در مجموع ۷۸ مفهوم کلیدی، ۲۶ واحد معنایی فشرده، ۷ مضمون فرعی و ۳ مضمون اصلی سازمان داده شد. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد شبکه‌های اجتماعی در قالب سه مضمون کلی «هنجارسازی»، «بسیج و سازمان‌دهی» و «واکنش میدانی»، بر جنبش‌های اعتراضی تأثیر می‌گذارد.

واژه‌های کلیدی: جنبش‌های اجتماعی، جامعه شبکه‌ای، شبکه‌های اجتماعی، اینترنت، اعتراض، بسیج منابع.

* نویسنده مسئول

هرسیج، ح. و ربیعی‌نیا، ب. (۱۴۰۲). «الگوی شکل‌گیری جنبش‌های اعتراضی با تأکید بر نقش شبکه‌های اجتماعی مجازی». *جامعه‌شناسی کاربردی*، ۳۴(۳)، ۱-۲۲.

۲۲

مقدمه

با توسعه اینترنت، ایده‌ها هر روز افزایش پیدا می‌کنند. ظهور شبکه‌های اجتماعی مجازی، یکی از این ایده‌هایی است که شیوه تبادل اطلاعات را در زمان حاضر متحول کرده است. این مسئله یک انقلاب اطلاعاتی را در جهان به راه انداخته و مردم، دولت‌ها و سازمان‌ها را، اعم از دولتی و خصوصی، وادار کرده است تا در راهبردهای مدیریت اطلاعات و مشارکت در دنیای به هم پیوسته، تجدیدنظر کنند. شبکه‌های اجتماعی مجازی، سلسله‌مراتب اطلاعات را به چالش کشیده است، دسترسی‌ها را باز و اکوسیستم کاملاً جدیدی را از تبادل اطلاعات ایجاد کرده است. فناوری‌های ارتباطاتی جدید، سریع و دائماً در حال تحول‌اند و موانع، مرزها و کنترل‌ها را بی‌معنا می‌کنند. تحول شگرف فنی با عنوان وب ۲،۰ و توسعه رسانه‌های اجتماعی به رسانه‌های ترکیبی با امکان تعامل هم‌زمان و ارتباطات جهانی و چند بعدی، دسترسی و تبادل محتوا را بین میلیاردها نفر، امکان‌پذیر کرده است.

امروزه بیشتر رسانه‌های اجتماعی مانند فیس‌بوک، تلگرام، یوتیوب و سایت‌های میکرو بلاگینگ مانند توئیتر، با داشتن فناوری وب ۲،۰، مترادف با شبکه‌های اجتماعی شده‌اند؛ از این رو شبکه‌های اجتماعی مجازی به‌طور کلی به هر پلتفرم مبتنی بر وب یا تلفن همراه گفته می‌شود که یک فرد یا سازمان را قادر می‌کند تا به‌صورت تعاملی ارتباط برقرار کند و تبادل محتوا را بین کاربران امکان‌پذیر کند. این فضای ارتباطی کار بر پایه و ادغام عمیق اینترنت و زندگی انسان، نه تنها شیوه انتشار اطلاعات، بلکه جامعه، سیاست، اقتصاد، فرهنگ و سبک زندگی را نیز تغییر داده است. شبکه‌های اجتماعی مجازی با توجه به ویژگی‌های منحصر به فردی که دارد، ابزار کارآمدی را در اختیار جنبش‌های اعتراضی در کشورهای گوناگون قرار داده است تا با بسیج افکار عمومی از طریق امکانات فراهم‌آمده در فضای مجازی، به سمت فراخوان سازمان‌دهی و هدایت اعتراضات برود، حداقل به برخی از اهداف خود دست یابد و شرایط کنش را تسهیل کند.

انقلاب رنگی که کشورهای غربی با استفاده از اینترنت آن را ترویج می‌کنند، باعث تغییر دولت‌ها در غرب آسیا و شمال آفریقا شده است و هر جا که کشورها اعتراضات اجتماعی

داشته‌اند، هرج و مرج بی‌سابقه‌ای را در بستر شبکه‌های اجتماعی تجربه کرده‌اند. در پی بسیج جنبش‌های اجتماعی توسط شبکه‌های اجتماعی، به‌خصوص بعد از تحولات بهار عربی، از اصطلاحاتی مانند انقلاب‌های توئیتری یا فیس‌بوکی، مشتاقانه استفاده شده است؛ از این رو این ابزارهای ارتباطی جدید، «تغییردهنده بازی» در نظر گرفته می‌شوند.

در دوران اخیر شاهد برخی از اعتراضات اجتماعی در ایران بوده‌ایم که به نظر می‌رسد شبکه‌های اجتماعی و فضای مجازی نقش مهمی در شکل‌گیری آنها داشته‌اند. این جنبش‌ها اگرچه از نظر منشأ و زمینه سیاسی-اجتماعی با یکدیگر متفاوت‌اند، یک شباهت اساسی هم دارند و آن اشغال فضاهای عمومی با جمعیتی است که از طریق رسانه‌های ارتباطاتی جدید سازمان‌دهی شده‌اند. به عبارت دیگر هرچند متغیرهای اصلی جنبش‌های اجتماعی، از قبیل شکاف‌های اجتماعی و طبقاتی، مشکلات اقتصادی مانند تحریم‌های خارجی، تورم و ناکارآمدی اجرایی در شکل‌گیری این جنبش‌ها احصاشدنی است، این شبکه‌های اجتماعی‌اند که با بسیج نیروها، راه‌اندازی تظاهرات، اعتراضات و کمپین‌های اجتماعی، نقش عمده‌ای را در بسترسازی اجرای جنبش‌های اعتراضی بر عهده داشته‌اند.

پژوهش حاضر به دنبال یافتن پاسخ این پرسش است که بین استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی و شکل‌گیری و تکامل جنبش‌های اعتراضی^۱ در کشور و مشخصاً در

^۱ شورش‌ها، خیزش‌ها و جنبش‌های اعتراضی در مطالعات اجتماعی، مفاهیم متعلق به یکدیگر تلقی می‌شوند؛ زیرا خارج از نهادهای سیاسی اتفاق می‌افتند و از طریق کنش جمعی، بسیج علیه رویه‌های مستقر و ارزش‌های مشترک حمایت می‌شوند. همچنین در چرخه‌های اعتراضی، مرز مشخصی بین آنها وجود ندارد؛ اما خیزش‌های اجتماعی، تکامل شورش‌هاست و اگرچه از لحاظ محتوا و شکل ظهور، کم‌وبیش شبیه شورش‌اند، در اعتراض به مسائل مشخصی رخ می‌دهند و دامنه، دوام و قدرت سرایتی بیش از شورش دارند. جنبش‌ها حول محور ایده‌ها و مطالباتی کم و بیش مشخص، شکل می‌گیرند و گرچه کنشگران آن ممکن است سازمان مشخصی نداشته باشند، شبکه‌های ارتباطی مؤثر و استمرار و دوام اقدام جمعی، هویت و جذب سرمایه اجتماعی دارند (گلدستون، ۱۴۰۰: ۳۸۰-۳۷۱). با این حال، در این پژوهش با وجود تفاوت بین ویژگی اقدامات جنبشی در سال ۱۳۸۸ با فعالیت‌های خیزشی در سال‌های ۱۳۹۶ و ۱۳۹۸، با توجه به کاربرد یکسان شبکه‌های اجتماعی در این حوادث و ظرفیت بالای جنبشی در هر سه رخداد، با تسامح از مفهوم جنبش اعتراضی استفاده می‌شود.

چهره و میدانی تکثیر می‌کردند و هویتشان آشکار و شناسایی‌شدنی بود.

رزمجو و عنایتی شبکالایی (۱۳۹۶) در کتاب نقش رسانه‌های مجازی در فتنه سال ۱۳۸۸، نقش رسانه‌ها (اعم از ماهواره، سایت‌های خبری و شبکه‌های اجتماعی) را در سازمان‌دهی و پوشش خبری اعتراضات پس از انتخابات ۱۳۸۸ بررسی می‌کنند. در این کتاب، تأثیر رسانه‌های جدید بر رفتار سیاسی کاربران در ایران بررسی و ضمن واکاوی ابعاد مفهومی و نظری، تعامل میان اینترنت و رفتار سیاسی کاربران در ایران، الگوهای کنش ارتباطی در فضای مجازی نیز تبیین شده است. نویسنده با بررسی ۱۳ نمونه از تکنیک‌های تبلیغاتی رسانه‌های مخالف در دهمین دوره انتخابات ریاست‌جمهوری، تلاش کرده است تا نقش شبکه‌های اجتماعی و اینترنت را در فرایند تشدید قطبی‌شدن جامعه تبیین کند و در نهایت نقش رسانه‌های جدید را در بحران‌های پس از انتخابات و ظرفیت‌های شبکه‌های اجتماعی را در اعتراض‌های پس از انتخابات بررسی می‌کند.

لی^۱ (۲۰۱۸) در مقاله «نقش رسانه‌های اجتماعی در اعتراض: مورد شمع‌افشانی در کره جنوبی»، به دنبال تعریف نقش رسانه‌های اجتماعی و ابزارهایی است که مردم برای سازمان‌دهی مشارکت اعتراضی از آنها استفاده می‌کنند. این محقق بر داده‌های نظرسنجی جمع‌آوری شده از ۹۲۲ نفر از معترضان در کره جنوبی در طول مراسم شمع‌افشانی در سال ۲۰۱۶ و با تأکید ویژه بر فیس‌بوک به عنوان یک شبکه اجتماعی، متمرکز شده است. براساس یافته‌ها، فراوانی استفاده از فیس‌بوک به‌طور قوی و مثبت با مشارکت اعتراضی مرتبط است، به‌طوری که ۶۶ درصد از معترضان به‌طور منظم از فیس‌بوک استفاده می‌کردند. محقق نشان می‌دهد فیس‌بوک از یک تسهیلات متمرکز برای مصرف اخبار و گفتمان سیاسی در الگوریتم خود استفاده و اشتراک‌گذاری اعتراض را تشویق می‌کند و نشان می‌دهد که اگرچه قرارگرفتن تصادفی در معرض

اعتراضات سال‌های ۱۳۸۸، ۱۳۹۶ و ۱۳۹۸ چه الگویی وجود دارد؟ نقطه اشتراک این رخدادها، گستره کشوری اعتراضات، جامعه‌محوربودن و نقش‌آفرینی برجسته شبکه‌های اجتماعی مجازی بوده است؛ به‌طوری که از حیث بسیج منابع و سازمان‌دهی اعتراضات، تکیه بر فناوری‌های نوین رسانه‌ای در این جنبش‌های اعتراضی، بسیار بارز بوده است. این مقاله با استفاده از یک رویکرد کیفی و مصاحبه‌های عمیق و نیمه‌ساختاریافته با نخبگان دانشگاهی ارتباطات و علوم سیاسی، تلاش می‌کند تا مکانیسم بسیج جنبش‌های اعتراضی را از طریق شبکه‌های اجتماعی، بررسی کند.

پیشینه پژوهش

تحقیقات زیادی در راستای تأثیر شبکه‌های اجتماعی و اینترنت در حوزه جوانان، زنان، دانشجویان، یادگیری، اوقات فراغت و مشارکت سیاسی به انحاء مختلف و بیشتر، با استفاده از رویکرد کمی در مجلات علوم اجتماعی به چشم می‌خورد. در مطالعات داخلی درباره تأثیر شبکه‌های اجتماعی مجازی بر جنبش‌های اجتماعی، که موضوع این مقاله است، مطالعات زیادی انجام نشده است و تعدادی از محققان، تأثیرات فضای مجازی را بر امنیت ملی در سطح استراتژی و راهبرد بررسی کرده‌اند. در ادامه چند نمونه از پژوهش‌های انجام‌شده، بررسی می‌شود:

سردارنیا (۱۳۸۸) در مقاله «اینترنت، جنبش‌های اجتماعی جدید و بسیج اعتراض‌ها»، چهار کارکرد عمده اینترنت را در جنبش‌های اجتماعی جدید، به این صورت برمی‌شمارد: کارکرد شناختی و تبلیغاتی، هویت‌سازی، شبکه‌سازی و ایجاد ائتلاف و سازمان‌دهی اعتراضات. او بر کارکرد شبکه‌های اجتماعی در جنبش‌های اجتماعی تأکید می‌کند و مسائل مربوط به حوزه امنیت اطلاعات، نظیر پنهان‌سازی هویت و نقش دولت را کنار می‌گذارد. از نظر این پژوهش، شبکه‌های اجتماعی مجازی به دلیل هویت‌ناشناس کاربران، امکان مقابله با معترضان را کاهش می‌دهد و این برخلاف جنبش‌های کلاسیک است که افراد جنبش را از طریق تبلیغات چهره به

¹ Lee

دولت، مفیدتر از فضای واقعی است. مقاله همچنین نشان می‌دهد سانسور رسانه‌های اجتماعی و محدودیت‌های رسمی و غیررسمی برای انتقاد از دولت، سیاست‌های اعتراضی را تشدید می‌کند.

کومان و کمسیو^۳ (2016) در مقاله «فعالیت مدنی مجازی در رومانی: قاب‌بندی اعتراضات آنلاین»، به دنبال تعیین تأثیر اینترنت بر اعتراضات در رومانی، در پاسخ به کشف گاز در روستای پونگ رومانی بوده‌اند. محققان از روش تحلیل محتوا برای بررسی پست‌های فیس‌بوک معترضان از اکتبر ۲۰۱۳ تا فوریه ۲۰۱۴ استفاده کردند. یافته‌های این مطالعه، شواهدی از تأثیر اینترنت و رسانه‌های اجتماعی را بر دامن‌زدن و سازمان‌دهی اعتراضات در فضای مجازی و دادن شتاب چشمگیر به آنها در یک دوره نسبتاً کوتاه نشان می‌دهد.

کامپوس و سیمونز^۴ (2016) در مقاله «جوانان، جنبش‌های اجتماعی و شبکه‌های اجتماعی اعتراضی در زمان بحران»، نقش شبکه‌های اجتماعی مجازی و دیگر ابزار رسانه‌ای را در اعتراضات شناسایی کرده‌اند. مطالعه با انجام یک سلسله‌مصاحبه با برخی از معترضان تأثیرگذار در اعتراضات پرتغال، از رویکرد کیفی استفاده کرده است. نتایج پژوهش نشان داده است که نمی‌توان بدون در نظر گرفتن استفاده از ابزارهای مجازی، به اشکال کنونی بسیج سیاسی و مدنی فکر کرد. در واقع اینترنت نه تنها به‌طور فزاینده خود را فضایی مکمل برای تبادل اطلاعات، ارتباطات و شبکه‌سازی معرفی کرده است، به‌عنوان فضایی مناسب برای مشارکت عمومی نیز به آن تأکید شده است. استفاده جوانان، به‌ویژه به دلیل مهارت آنها در ابزارها و پلتفرم‌های اجتماعی و مشارکت آنها (۷۷درصد) در بسترهای مجازی مطالعه‌شده درخور توجه است.

لوپس^۵ (2014) در مطالعه «تأثیر رسانه‌های اجتماعی بر جنبش‌های اجتماعی: فرصت‌های جدید و ساختار بسیج»،

اخبار در فیس‌بوک طبیعی است، به اقدامات سیاسی بیشتر، مانند بیان نظرهای سیاسی در فیس‌بوک منجر نشده است.

ترره، جپسن و ماتونی^۱ (2017) در مقاله «مقایسه مفهومی رسانه‌های اعتراضی دیجیتال: جنبش‌های ضد ریاضت اقتصادی در اسپانیا، ایتالیا و یونان»، سعی دارند نقش رسانه‌های جدید را در اعتراضات مجازی علیه اقدامات ریاضتی در اسپانیا، ایتالیا و یونان توصیف کنند. برای دستیابی به این هدف، محققان از رویکرد کیفی استفاده کردند و ۶۰ مصاحبه نیمه ساختاریافته را با فعالان رسانه‌های مستقلی انجام دادند که در موج اعتراضات اجتماعی در سال ۲۰۱۱ شرکت داشتند. نتایج نشان داد رسانه‌ها نقش مهمی در فعال‌سازی اعتراضات، به‌ویژه از طریق شبکه‌های اجتماعی داشتند؛ زیرا معترضان ضد دولتی به‌شدت در این ابزارها فعال بودند. محققان اذعان می‌کنند که به‌طور کلی، شبکه‌های اجتماعی در دامن‌زدن به اعتراض‌ها در هر یک از سه کشور مقایسه‌شده (اسپانیا، ایتالیا و یونان)، با تأثیر و اندازه متفاوت، مؤثر بوده است.

دنيسووا^۲ (2017) در مقاله «دموکراسی، اعتراض و حوزه عمومی در روسیه پس از اعتراضات ضد دولتی: ۲۰۱۲-۲۰۱۱»، به دنبال تعیین سهم رسانه‌های اجتماعی در اعتراضات ضد دولتی روسیه، بین سال ۲۰۱۱ تا ۲۰۱۲ بوده است. محقق برای دستیابی به این هدف، محتوای گروهی از صفحه‌های شبکه اجتماعی فیس‌بوک و توئیتر را با استفاده از رویکرد توصیفی و تحلیل محتوایی ارزیابی کرده است که معترضان آن استفاده می‌کردند. این مطالعه نتایج متعددی را به دست آورده است که مهم‌ترین آنها وجود تأثیر قوی و درخور توجه رسانه‌های اجتماعی بر اعتراضات روسیه (۸۱درصد) است، به طوری که بسیج اعتراضات تا حد زیادی به‌واسطه شبکه‌های اجتماعی ممکن شده است. به نظر محقق با وجود این نقش حیاتی، رسانه‌های مجازی توانایی ایجاد تفرقه بین معترضان را نیز دارند و بنابراین حضور معترضان در فضای مجازی برای

³ Coman & Cmeciu

⁴ Campos & Simoes

⁵ Lopes

¹ Treré, Jeppesen & Mattoni

² Denisova

اطلاق می‌شود که با هدف دگرگونی اجتماعی یا تغییر بخشی از آن اجتماع انجام می‌شود و معمولاً زمانی شکل می‌گیرد که شیوه توزیع قدرت، قوانین جامعه یا تصمیم‌های اتخاذ شده از سوی سیاست‌گذاران و کسانی که در قدرت‌اند، نتوانند مسائل عمده جاری را حل و نیازهای بیشتر اعضای جامعه را برآورده کنند. جنبش‌های اجتماعی جدید، نظریه پذیرفته شده کمتری دارند و بیشتر همانند رشته‌ای از اعتقادات‌اند که شرایط را برای فهم و تعریف موقعیت بحرانی و اجازه تداوم آن یا انتقال از یک موقعیت خاص به موقعیت دیگر فراهم می‌آورند، ولی در مقابل، فراتر از جمع‌آوری توده‌های مردم برای اعتراض‌اند. آنها نیازمند اشکالی از سازمان و ارتباطات‌اند تا امکان تداوم و تثبیت اهداف جنبش، میسر شود. جنبش‌های اجتماعی معاصر بر عواملی چون هویت، زندگی شخصی، همسایگی، جنسیت و روش و کیفیت زندگی ایمن تمرکز یافته و در حوزه سیاست نیز، به دنبال تغییرات اساسی در نحوه زندگی اجتماعی، به خصوص در حوزه دموکراسی و جامعه مدنی‌اند (Smelser, 1992).

شبکه‌های اجتماعی مجازی: در تعاریف موجود از شبکه‌های اجتماعی مجازی، بیشتر بر سه عنصر «تولید و انتشار محتوا»، «اشتراک‌گذاری» و «تعامل» تأکید می‌شود. شبکه‌های اجتماعی به مثابه یک دسته ابزارهای اینترنتی‌اند که بر بنیان ایدئولوژیکی و تکنولوژیکی وب ۲ استوار می‌شوند و به کاربران امکان تولید محتوا و مبادله آن را می‌دهند. بارزترین ویژگی این شبکه‌ها، عنصر «هویت» است؛ به این معنا که هویت در شبکه‌های اجتماعی مجازی به سمت هرچه واقعی‌تر شدن پیش می‌رود. برخی از ویژگی‌های شبکه‌های اجتماعی عبارت‌اند از: اشتراک‌گذاری ایده‌ها، بسیج‌کنندگی و سازمان‌دهی، دوستی، اعتماد، حلقه‌های مخاطبان، استناد و تعمیم، چندرسانه‌ای بودن، نقد و گفت‌وگو، دنبال کردن و دنبال شدن، پرستیژ، بازنشر، خرد جمعی،

هدف تحقیق را تأثیر رسانه‌های اجتماعی بر اعتراضات و جنبش‌های اجتماعی تعیین و از رویکرد تحلیل محتوا در تحلیل محتوای نشریات، نظرها و توییت‌ها در فیس‌بوک، یوتیوب، توییتر و گروه‌های مجازی استفاده کرده است. داده‌ها از منابع مختلف در برخی کشورها از سال ۲۰۰۸ تا ۲۰۱۲ جمع‌آوری شده است و یافته‌ها نشان می‌دهد توسعه روش‌های سازمان‌دهی جمعی برای ظهور جنبش‌های اجتماعی ضروری است و در وهله اول، بین سازمان‌دهی افراد و رسانه‌های اجتماعی، رابطه‌ای معنادار و قوی وجود دارد. تحقیق اثبات می‌کند که پیام‌رسانی در شبکه‌های اجتماعی از نظر آماری، یک شاخص معنی‌دار برای فعالیت اعتراضی است و پلتفرم‌های اجتماعی به یک ابزار نهادی تبدیل شده‌اند که امکان ظهور جنبش‌های اجتماعی را فراهم می‌کند.

مطالعات جدید انجام شده در موضوع جنبش‌های اعتراضی، عموماً به تغییر اساسی نقش جامعه از پیرو به محرک، با ظهور شبکه‌های اجتماعی اشاره می‌کند. بررسی تغییرات در نهادهای بسیج‌کننده نوین، نشان می‌دهد که جامعه مدنی به مرور زمان و هم‌زمان با صعود جامعه توده‌ای از طریق شبکه‌های اجتماعی، ناتوان شده است. این مطالعات همچنین بر موضوعات فناوری اطلاعات، مانند سرمایه‌گذاری استراتژیک بر فناوری‌های ارتباطی و چالش‌های موجود در مدیریت فناوری اطلاعات و ارتباطات برای کشورهای در حال توسعه، تمرکز می‌کند (Brown & Grant, 2010:101). بررسی پژوهش‌های موجود نشان می‌دهد علاوه بر بحث مفهومی درباره نقش شبکه‌های اجتماعی در جنبش‌های اجتماعی، به درک مدل شکل‌دهندگی این ابزارها به عنوان پلتفرم‌هایی نیاز است که در تسهیل، توسعه و تکامل جنبش‌های اجتماعی مؤثرند.

مفاهیم اصلی پژوهش

جنبش اجتماعی: جنبش اجتماعی به شکلی از عمل جمعی

تیلی و مک‌آدام^۳ از طرفداران نسخه سیاسی بسیج منابع اند که نظریه فرآیند سیاسی نامیده می‌شود (Buechler, 2016: 13-19).

نافرمانی مدنی: نافرمانی مدنی به امتناع فعال و اعلامی شهروندان از اطاعت از برخی قوانین، خواسته‌ها و دستورات دولتی یا رسمی گفته می‌شود که باید غیرخشونت‌آمیز باشد تا «مدنی» خوانده شود؛ از این رو، نافرمانی مدنی گاهی با اعتراضات مسالمت‌آمیز یا مقاومت غیرخشونت‌آمیز برابر می‌شود. مقاله نافرمانی مدنی ثورو^۴ (1849)، با عنوان اصلی «مقاومت در برابر دولت مدنی»، این واژه را در ایالات متحده رایج کرد و تأثیر گسترده‌ای را بر بسیاری از نافرمانی‌های مدنی آینده گذاشت. ایده محرک این مقاله این است که شهروندان از نظر اخلاقی، مسئول حمایت خود در برابر متجاوزان‌اند، حتی زمانی که قانون چنین حمایتی را الزامی نداند. در این مقاله، ثورو دلایل خود را برای امتناع از پرداخت مالیات به‌عنوان اقدامی اعتراضی علیه برده‌داری و جنگ مکزیک و آمریکا توضیح داده است. (Thoreau, 1849: 189-211).

تمهیدات نظری

جامعه شبکه‌ای و بسیج منابع در جنبش‌های اجتماعی

اصطلاح «جنبش اجتماعی» را جامعه‌شناسی آلمانی به نام لورنزفون اشتاین^۵ در سال ۱۸۵۰ معرفی کرد؛ اما دانشمندان همواره درباره مفهوم آن از نظر روش‌شناختی بحث کرده‌اند (Della Porta, 2014: 76). دانشمندان جنبش اجتماعی را به معنای گروهی سازمان‌یافته از مردم معرفی می‌کنند که در حال کشمکش با مخالفان مشخص، دارای هویت مشترک، باور واحد با برنامه مشترک و فعالیت جمعی برای ترویج یا مقاومت در برابر یک امر اجتماعی در جهت تغییر جامعه‌اند. دیانی^۶ (2002) با درک متفاوتی از جنبش‌های اجتماعی یک سنتز، شامل تمام جنبه‌های مرتبط با این مفهوم را پیشنهاد

جهانی‌بودن، سرگرمی، ساختار دموکراتیک، قدرت سرمایه اجتماعی، تحرک اجتماعی و ابتکار و خلاقیت.

جامعه شبکه‌ای: جامعه شبکه‌ای عبارتی است که از سال ۱۹۹۱ در ارتباط با تغییرات اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی ناشی از گسترش فناوری اطلاعات و ارتباطات شبکه‌ای مجازی ابداع شد. خاستگاه فکری این ایده را می‌توان در کار نظریه‌پردازان اجتماعی جست و جو کرد که تأثیر مدرنیسایون و سرمایه‌داری صنعتی را بر الگوهای پیچیده وابستگی، سازمان‌دهی، تولید و تجربه تحلیل می‌کردند. اصطلاح جامعه شبکه‌ای را اولین بار ون‌دایک^۱ (2006)، جامعه‌شناس هلندی، در کتاب *جامعه شبکه‌ای* به کار برد. او جامعه شبکه‌ای را جامعه‌ای تعریف می‌کند که در آن ترکیبی از شبکه‌های اجتماعی و رسانه‌ای، شیوه اصلی سازمان‌دهی و مهم‌ترین ساختارهای آن را در همه سطوح (فردی، سازمانی و اجتماعی) شکل می‌دهد. ارتباطات شخصی و شبکه‌های اجتماعی را فناوری دیجیتال پشتیبانی می‌کند؛ یعنی شبکه‌های اجتماعی و رسانه‌ای در حال شکل‌دادن به مهم‌ترین ساختارهای جامعه مدرن‌اند.

بسیج منابع: بسیج منابع فرآیند دریافت منابع از تأمین‌کننده منابع، با استفاده از مکانیسم‌های مختلف برای اجرای اهداف از پیش تعیین شده یک سازمان است و در مطالعه جنبش‌های اجتماعی معتقد است که موفقیت جنبش‌های اجتماعی، به منابع (زمان، پول، مهارت‌ها و غیره) و بسیج مردم برای دستیابی به اهداف جنبش بستگی دارد. بسیج منابع جنبش‌ها را نهادهای اجتماعی عقلانی می‌داند که کنشگران اجتماعی با هدف اقدام سیاسی در آن ایجاد و پراکنده می‌شوند. این نظریه فرض می‌کند که افراد منطقی و جنبش‌های اجتماعی، هدف‌گرایند. در نظریه بسیج منابع، مک‌کارتی و زالد^۲ (1977)، مبتکران و مدافعان نسخه اقتصادی این نظریه

³ Tilly and McAdam

⁴ Thoreau

⁵ Lorenz von Stein

⁶ Diani

¹ Van Dijk

² McCarthy and Zald

شهری است (کاستلز، ۱۳۹۴: ۲۴۰).

جنبش‌های اجتماعی شبکه‌ای به‌طور هم‌زمان، محلی و جهانی‌اند. جنبش‌ها اگرچه در یک جامعه خاص و بنابر دلایل خاصی شروع می‌شوند، جهانی نیز هستند؛ زیرا به‌وسیله اینترنت به سراسر جهان متصل‌اند، از تجربیات دیگران یاد می‌گیرند، مباحث‌های جهانی و مستمر دارند و برای راهپیمایی‌های مشترک و هم‌زمان جهانی، فراخوان می‌دهند. از این نظر، جنبش‌ها تا اندازه زیادی خودجوش و معمولاً بر اثر اخگر خشم، مرتبط با یک رویداد خاص یا اوج نفرت از کنش‌های حاکمان برانگیخته می‌شوند. معمولاً بی‌اعتمادی مشارکت‌کنندگان در جنبش‌ها، هرگونه نمایندگی، تفویض قدرت و رهبری را نفی می‌کند و تصمیم‌سازی معمولاً در مجمع‌ها و کمیته‌های تعیین‌شده در مجمع‌ها اتفاق می‌افتد و از قاعده ضمنی خودحکومتی^۳ جنبش مردم حاضر در آن تأثیر می‌گیرد. هدف اصلی این قاعده، استوارکردن شالوده‌های دموکراسی واقعی آینده، از طریق تمرین در جنبش است (کاستلز، ۱۳۹۴: ۲۴۲).

ویژگی مشترک دیگر جنبش‌های اجتماعی، افقی بودن شبکه‌های موجود در اینترنت و فضای شهری است که سبب باهم‌بودن کنش‌های جمعی و تقویت‌کننده همکاری و همبستگی در جنبش‌های اجتماعی است. مردم از طریق باهم‌بودن بر ترس غلبه و امید را کشف می‌کنند. این جنبش‌ها به‌شدت خودتأمل‌گردند^۴ و به‌طور مداوم خود را به‌عنوان جنبش و فرد، پرسش می‌کنند؛ پرسش‌هایی درباره آنچه هستند، آنچه می‌خواهند به آن دست یابند، نوعی از دموکراسی و جامعه‌ای که آرزوی آن را دارند و چگونگی اجتناب از گرفتاری‌ها و دام‌هایی که بسیاری از جنبش‌های شکست‌خورده در آن گرفتار شده‌اند.

خودتأملی بودن جنبش‌های مبتنی بر شبکه‌های اجتماعی، پایگاهی تکنولوژیک را برای ساخت خودمختاری کنشگر اجتماعی اعم از کنشگر فردی یا جمعی در مقابل نهادهای

می‌کند: «جنبش اجتماعی شبکه‌ای از تعاملات غیررسمی بین تعداد زیادی از افراد، گروه‌ها و یا سازمان‌ها است که براساس هویت مشترک به‌صورت جمعی، درگیر فعالیت‌های سیاسی یا فرهنگی هستند». موفقیت جنبش‌های اجتماعی به در دسترس بودن دارایی‌ها و بازیگرانی است که از منابع بسیج در جنبش‌ها به‌طور مؤثر استفاده می‌کنند؛ از این جهت توجه بر شناسایی شبکه‌های اجتماعی عضویت و ساختارهایی متمرکز است که از بسیج حمایت و جریان پایدار منابع لازم را برای سازمان‌دهی جنبش فراهم می‌کنند.

در این پژوهش از نظریه جامعه شبکه‌ای کاستلز^۱ (۱۳۹۳) و مفاهیم مربوط به آن استفاده شده است. کاستلز جامعه شبکه‌ای را جامعه‌ای می‌داند که در آن روابط تولید، قدرت و تجربه به‌گونه‌ای روزافزون، حول شبکه‌های اجتماعی شکل می‌گیرد. به تعبیر او جامعه شبکه‌ای، جامعه‌ای است که ساختارهای اجتماعی آن درباره شبکه‌های فعال‌شده از فناوری‌های اطلاعاتی، ارتباطاتی و پردازش‌شده دیجیتال و مبتنی بر میکروالکترونیک شکل گرفته است.

این دگرگونی بنیادی شکل گرفته در عرصه ارتباطات و کاربرد اینترنت و شبکه‌های بی‌سیم به‌عنوان پایگاه‌های ارتباط دیجیتال، باعث ظهور وضعیتی به نام خودارتباطی توده‌ای^۲ شده است و مبتنی بر شبکه‌های اجتماعی افقی و ارتباط تعاملی و فضای خودمختاری است که معمولاً حکومت‌ها و شرکت‌ها به‌دشواری آن را کنترل می‌کنند (Castells, 2005: 13). جنبش‌های اجتماعی در جامعه شبکه‌ای متأثر از شبکه‌های اجتماعی مجازی، ویژگی‌های مشترکی پیدا کرده‌اند که در سراسر جهان یکسان‌اند. این جنبش‌ها به‌صورت شبکه‌ای‌اند و اگرچه با استفاده از اینترنت و موبایل آغاز می‌شوند، با استمرار اشغال فضای شهری، به جنبش تبدیل می‌شوند. آزادی و سرکوب‌ناپذیری جنبش‌های اجتماعی از طریق فضای خودمختاری تضمین می‌شود که پیوند فضای سایبر و فضای

³ Self-Government

⁴ Self-reflective

¹ Castells

² Mass Self-Communication

مردمی نیازی ندارد و به یک سازمان مستقر تبدیل شده است و معمولاً کارکنان حقوق‌بگیر دارد؛

۴. وقتی مردم از هواخواهی جنبش دور می‌شوند و جنبش جدیدی را پی می‌گیرند، جنبش یا در تغییری که به دنبالش بوده است، موفق شده است و یا مردم دیگر موضوع را جدی نمی‌گیرند. در این حالت، جنبش در مرحله افول قرار می‌گیرد (Press, 2011: 16-20).

شبکه‌های اجتماعی در همه مراحل جنبش‌های اجتماعی و نیز تمام انواع آن، سازمان جنبش را قادر کرده است تا اطلاعات را به شکلی ارزان و مؤثر، تولید و توزیع کنند و امکان دریافت واکنش‌ها و بازخوردها را نیز فراهم کرده است. این امر تا حدود زیادی به‌واسطه ساختار اینترنت به‌عنوان یک نظام ارتباطی غیرمتمقارن و نامتمرکز امکان‌پذیر شده است، یعنی نظامی که محتوای آن را عمدتاً کاربران فراهم می‌کنند. این ویژگی با خصوصیات مطلوب جنبش‌های اجتماعی، نظیر پروتکل‌های غیر سلسله‌مراتبی و باز، ارتباطات آزاد و سرانجام اطلاعات و هویت‌های خود تولید شونده، هماهنگی دارد؛ به همین دلیل شاهد تبدیل ابزارهای نوین ارتباطی به‌ویژه شبکه‌های اجتماعی مجازی، به منابع مهمی برای بسیج اقدام جمعی و متعاقب آن، سازمان‌دهی و پیاده‌سازی جنبش‌های اجتماعی در سراسر جهان هستیم.

روش پژوهش

این پژوهش به‌لحاظ هدف کاربردی بوده و از رویکرد کیفی استفاده کرده است. روش تحقیق، تحلیل مضمون بروان و کلارک^۳ (2006) و تکنیک گردآوری داده‌ها، مصاحبه نیمه‌ساختاریافته با نخبگانی از استادان دانشگاه در رشته‌های ارتباطات، علوم سیاسی و پلیس فتای فراجاست که به روش نمونه‌گیری گلوله‌برفی و به‌صورت هدفمند انتخاب شدند. معیار نخبگی افراد انتخابی، فعالیت‌های پژوهشی و سوابق

جامعه فراهم می‌کند. کاستلز خودمختاری ارتباط را ذات جنبش‌های اجتماعی می‌داند که جنبش را قادر می‌کند تا با دورزدن کنترل‌دارندگان قدرت، به‌طور مستقیم با جامعه مرتبط شود. این فناوری‌های نوین ارتباطی از طریق امکانات بی‌زمان و بی‌مکانی که در اختیار باورها و عقاید مختلف سیاسی، فرهنگی و اجتماعی قرار می‌دهند، همواره به تقویت جریان‌های مقاومت در برابر جریان قدرت و سلطه کمک کرده‌اند (کاستلز، ۱۳۹۴: ۲۴۸-۲۴۴).

دیوید آبرل^۱ با در نظر گرفتن آنچه جنبش به دنبال تغییرش است و میزان تحول آن، چهار نوع جنبش اجتماعی را شناسایی کرد، شامل جنبش‌های اجتماعی بدیل، رستگاری، اصلاحی و انقلابی. جنبش‌های اجتماعی بدیل معمولاً بر بهبود و تغییرات محدود و خاص در باورها و رفتار فردی متمرکزند. جنبش‌های رستگاری که گاهی جنبش‌های مذهبی نیز نامیده می‌شوند، «معناجو» هستند و هدفشان برانگیختن تغییر درونی یا رشد معنوی در افراد است. جنبش‌های اجتماعی اصلاح‌کننده به‌دنبال تغییرات موردی و محدود در ساختار اجتماعی و البته با هدف اصلاح کل جامعه‌اند. در جنبش‌های انقلابی نیز هدف، تغییر کامل و همه‌جانبه جامعه است (Sovacool, 2022: 18). بلومر و تیلی^۲ نیز با بررسی چرخه حیات جنبش‌های اجتماعی، یعنی چگونگی ظهور، رشد و در برخی موارد از بین رفتن آنها، یک فرآیند چهار مرحله‌ای را ترسیم کردند که از طریق آن سیر توسعه و افول جنبش‌های اجتماعی را نشان می‌دهند:

۱. در مرحله مقدماتی، مردم از یک موضوع آگاه می‌شوند و رهبران ظهور می‌کنند؛
۲. به‌دنبال آن مرحله ادغام می‌آید که افراد با هم متحد می‌شوند و سازمان‌دهی برای عمومی کردن موضوع و افزایش آگاهی اتفاق می‌افتد؛
۳. در مرحله نهادینه‌سازی، جنبش دیگر به داوطلبی

¹ David Aberle

² Bloomer and Tilly

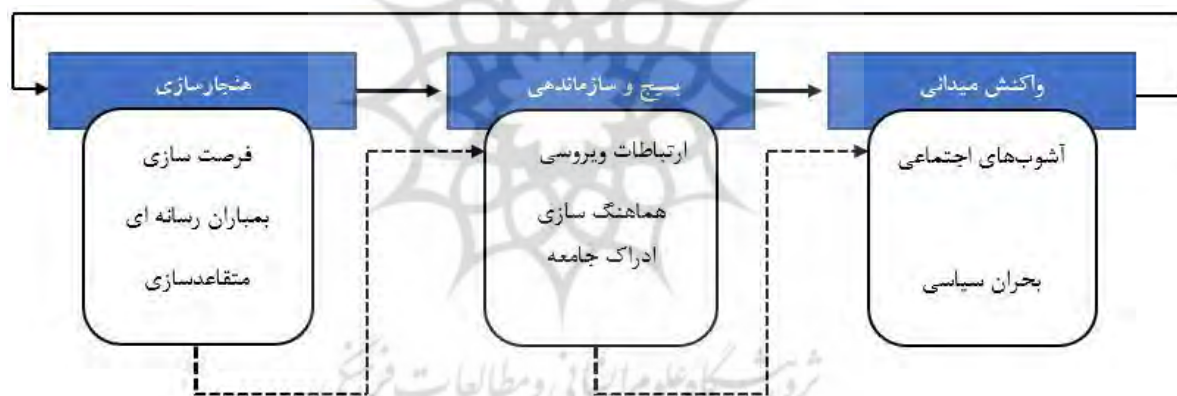
³ Braun & Clarke

شناسایی رویدادها و فرآیندهای کلیدی مربوط رویدادهای پس از انتخابات ۱۳۸۸، اعتراضات دی‌ماه ۱۳۹۶ و رخدادها پس از گرانی بنزین در سال ۱۳۹۸ استفاده کرد تا بتواند خط تحقیق را تسهیل کند. از نظر تحلیل داده‌ها، ابتدا روایت‌هایی درباره جنبش‌ها، رویدادها و پیامدهای کلیدی آن با توجه به داده‌های ثانویه‌ای برای درک اولیه نقش شبکه‌های اجتماعی در جنبش‌ها توسعه داده شد که قبل از انجام مصاحبه جمع شد؛ سپس با کدگذاری داده‌های حاصل از مصاحبه، مضامین به دست آمده تحلیل شد که نقش شبکه‌های اجتماعی را توصیف می‌کنند. هم‌زمان بر انتزاع مضامین نوظهور برای استخراج یک مدل مفهومی تمرکز شد که فرآیند بسیج منابع را در جنبش‌های اعتراضی خلاصه می‌کند (شکل ۱).

کاری عمده، مرتبط با موضوع مطالعه است. نمونه‌گیری تا زمان اشباع داده‌ها (نفر دوازدهم) ادامه یافت و دو نمونه دیگر برای اطمینان از رسیدن به نقطه اشباع (نقطه‌ای که در آن داده‌های جمع‌آوری شده اضافی، موردی را به مدل مفهومی اضافه نمی‌کند یا در تضاد با آن نبود) انجام شد (Creswell & Poth, 2018). بر این اساس، در مجموع با چهارده نفر از نخبگان انتخاب‌شده، مصاحبه نیمه‌ساختاریافته با مدت زمان بین ۵۰ تا ۸۰ دقیقه انجام شد.

مفاهیم ناظر به پژوهش بسیج منابع و سازمان‌دهی جنبش‌ها، لنز نظری فرآیند جمع‌آوری داده‌ها بود. علاوه بر جمع‌آوری داده‌های اولیه، شامل مصاحبه نیمه‌ساختاریافته با افراد مصاحبه‌شونده، داده‌های ثانویه از منابعی مانند وبسایت‌های دولتی، گزارش‌ها، کتاب‌ها و مقالات برای

شکل ۱- مدل مفهومی نقش شبکه‌های اجتماعی در جنبش‌های اعتراضی

Fig 1- Conceptual model of the role of social networks in protest movements

اجتماعی مجازی در شکل‌گیری جنبش‌های اعتراضی، این مضامین در قالب ۷ مضمون فرعی و ۳ مضمون اصلی سازمان داده شد. به‌منظور اطمینان از اعتبار پژوهش، از ملاک‌های چهارگانه لینکن و گوبا^۱ (2013) استفاده شد. بر این اساس، برای اثبات صحت و استحکام داده‌ها از معیارهای قابلیت اعتماد (تخصیص زمان کافی و مناسب به جمع‌آوری داده‌ها و ایجاد رابط حسنه)، تأییدپذیری (علاقه به پدیده مدنظر، مطالعه طولانی مدت و تلاش برای بهره‌مندی از نظرهای

برگزاری مصاحبه‌ها به دو صورت حضوری و غیرحضوری (به‌لحاظ شرایط شیوع بیماری کرونا) با استفاده از نرم‌افزارهای ارتباط آنلاین انجام شد. پس از پایان مصاحبه‌ها، متن آنها به‌صورت دستی پیاده‌سازی و با جست‌وجوی مضامین و استخراج کدهای اولیه، در مجموع ۷۸ مفهوم کلیدی استخراج شد. در این مرحله با تفسیر مضامین به دست آمده، کدهای با همانندی بالا، به ۲۶ واحد معنایی فشرده تبدیل شد. درنهایت با سطح انتزاعی بالاتر و تشخیص مفاهیم کلیدی و واحدهای معنایی درباره نقش شبکه‌های

¹ Lincoln & Guba

خبرنگار آمریکایی، با اشاره به صفحه فیس‌بوک موسوی، برای توزیع اخبار و اطلاعات، شبکه‌های اجتماعی مجازی را «ستون فقرات» این جنبش اعتراضی دانست (Hashemi, Postel, 2010:7). براساس یک پژوهش میدانی دیگر، بزرگ‌ترین مزیت توییت در حوادث سال ۱۳۸۸، آگاهی جهان از وقایع رخ داده شده در ایران دانسته شده است. به عبارت دیگر، توییت علاوه بر سازمان‌دهی مخالفان در بعد داخلی، در فضای بین‌المللی هم نقش مهمی ایفا کرده است. در این باره آمده است: «از نظر شرکت‌کنندگان در پژوهش، رسانه‌های اجتماعی به‌ویژه فیس‌بوک، یوتیوب و توییت با توجه به قطع خدمات پیامک توسط دولت، نقش قابل توجهی در ایجاد انگیزه، اطلاع‌رسانی و سازمان‌دهی آنها برای حضور در خیابان‌ها ایفا کرده است» (Rahaghi, 2012:174).

حوادث سال ۱۳۸۸، اولین قدرت‌نمایی بزرگ شبکه‌های اجتماعی برای کمک به گسترش اعتراضات، بسیج مخالفان سیاسی، شکل‌دادن به گفتمان سیاسی و تسهیل اقدام علیه دولت را در ایران به تصویر کشید و به‌نوعی راهنمای جنبش‌های اجتماعی پس از خود، به‌خصوص جنبش‌های موسوم به بهار عربی در خاورمیانه شد. هرچند استفاده از عباراتی مانند «انقلاب مبتنی بر اینترنت» و «انقلاب توییتی» برای توصیف این جنبش اعتراضی، اغراق‌آمیز به نظر می‌رسد، نقش فیس‌بوک و توییت در این حوادث به قدری محسوس بود که مارک فایفل^۲، مشاور سابق امنیت ملی آمریکا، بعدها نوشت: «بدون توییت، مردم ایران برای دفاع از آزادی و دموکراسی، احساس قدرت و اعتماد به نفس نمی‌کردند» و خواستار نامزد شدن توییت برای جایزه صلح نوبل شد (Gladwell, 2010).

بین ۲۱ خرداد تا ۴ تیر سال ۱۳۸۸، در مجموع ۲،۰۲۴،۱۶۶ توییت درباره انتخابات ایران ثبت شد که ۴۸۰،۰۰۰ نفر توییت کرده بودند. از این تعداد ۵۹/۲ درصد فقط یک‌بار توییت کرده بودند و حدود ۶۵ درصد توییت‌ها به ۱۰ درصد افراد مربوط بود. هشتگ انتخابات ایران، ایران، تهران، موسوی و ندا^۳، در

متخصصان در این زمینه، قابلیت وابستگی (قراردادن تحلیل‌ها در اختیار یک تحلیلگر کیفی مجرب) و قابلیت انتقال (ثبت و توصیف دقیق روش و ابزار پژوهش و فرایند پژوهش) استفاده شد (Lemon & Hayes, 2020). در ادامه، جنبش‌های موردی بررسی شده تشریح و در بخش بعدی، یافته‌های تحقیق ارائه شده است.

جدول ۱- مشخصات خبرگان مصاحبه‌شده

Table 1- Characteristics of the interviewed experts

ویژگی‌های جمعیت‌شناختی	فراوانی	درصد
جنسیت	مرد	۸۵/۷
	زن	۱۴/۳
سن	کمتر از ۳۵ سال	۲۱/۴
	بین ۳۵ تا ۵۰ سال	۵۰
	بالاتر از ۵۰ سال	۲۸/۶
سابقه کاری	۱۰ تا ۲۰ سال	۵۷
	بالای ۲۰ سال	۴۳
تحصیلات	دکتری	۷۹
	کارشناسی‌ارشد	۲۱
	مجموع	۱۰۰

تشریح جنبش‌های اعتراضی

اعتراضات پس از انتخابات ریاست جمهوری سال ۱۳۸۸

در ۲۳ خرداد ۱۳۸۸، زمانی که نتیجه رسمی انتخابات ریاست جمهوری اعلام شد، طرفدارانی که به نتیجه انتخابات اعتراض داشتند، به خیابان آمدند و صحت نتیجه انتخابات را زیر سؤال بردند. این موضوع آغازی بر چند ماه فعالیت اعتراضی با عنوان «جنبش سبز» و بزرگ‌ترین رویداد سیاسی بعد از انقلاب اسلامی بود. در مدت کوتاهی، تصاویر و کلیپ‌های تجمعات در اینترنت به اشتراک گذاشته شد و در نتیجه، شبکه‌های اجتماعی مجازی با وجود محدودیت‌های اینترنتی به عرصه مهمی برای سازمان‌دهی معترضان و به اشتراک گذاری اخبار و اطلاعات تبدیل شد. کورزمن^۱،

² Mark Pfeiffer

³ #Iran Election, #Iran, #Tehran, #Mousavi, #Neda

¹ Kurzman

انتخابات بود؛ اما در سال ۱۳۹۶، شبکه‌های مجازی اجتماعی بیشتر بر تسهیل تجمعات و فراخوان‌ها تمرکز داشت. این اعتراضات که ریشه‌های اقتصادی داشت، به سرعت به اعتراضات سیاسی تبدیل شد و درست مانند سال ۱۳۸۸، پلتفرم‌های اجتماعی به ابزاری برای سازمان‌دهی معترضان تبدیل شدند. در حوادث پس از انتخابات سال ۱۳۸۸، اعتراضات علیه نتیجه انتخابات ریاست‌جمهوری بود و در سال ۱۳۹۶، دلایل اقتصادی داشت. همچنین، جمعیت معترضان در این دو رویداد، متفاوت بود. در اعتراضات ۱۳۸۸، شهرهای بزرگ و مراکز استان شاهد تجمعات بودند، در حالی که سال ۱۳۹۶، اعتراضات در شهرهای کوچک و حاشیه‌نشین و با گستردگی بیشتری همراه بود.

پلتفرم اجتماعی تلگرام در سال ۱۳۹۶، نقش ویژه‌ای در ناآرامی‌های اجتماعی و مدنی داشت. براساس اعلام معاون وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی در بهمن ۱۳۹۶، حدود ۵۰ میلیون ایرانی در شبکه تلگرام عضو بودند و ایرانیان روزانه ۲/۷ میلیارد از تلگرام بازدید داشته‌اند و ۷۵۰ هزار کانال فارسی در آن تشکیل شده بود. این وضعیت باعث شد که دامنه جغرافیایی اعتراض‌ها، که از مشهد شروع شده بود، به فاصله اندکی به سراسر ایران تسری یابد، به طوری که ۳۷ درصد اعتراضات دی ۱۳۹۶ در شهرهای کوچک به وقوع پیوست (ضیایی‌پور، ۱۳۹۶).

در این اعتراضات، یک کانال تلگرامی به نام «آمدنیوز»، مسئولیت اشتراک‌گذاری اطلاعات و کمک به سازمان‌دهی اعتراضات را بر عهده داشت. مدیر آمدنیوز با دادن اطلاعات نادرست، مدعی افشاگری فسادهای موجود در بدنه حاکمیت و مقامات ایرانی بود و با این شگرد، مردم را به مقابله با دولت ترغیب می‌کرد. این کانال تلگرامی در طول اعتراض‌های سال ۱۳۹۶، یکی از مهم‌ترین رسانه‌هایی بود که از طریق بسترسازی برای سازمان‌دهی و فراخوان گروه‌های مخالف، به عنوان تأثیرگذارترین رسانه این اعتراض‌ها مطرح شد. اساساً در اعتراض‌های سال ۱۳۹۶، آشوب‌ها و اعتراضات تلگرام‌محور

این مدت از پرکاربردترین هشتنگ‌ها بوده است (www.webecologyproject.org). فیس‌بوک نیز در کمک به بسیج اعتراضات، نقش آفرین بوده است. تنها شش روز پس از انتخابات ریاست‌جمهوری، این شرکت نسخه بتای سایت خود را به زبان فارسی منتشر کرد. یک کارشناس فیس‌بوک در پستی در وبلاگ فیس‌بوک، گزارش داد که این شرکت، نسخه فارسی فیس‌بوک را برای گنجاندن حجم بالای اخبار و اطلاعات به اشتراک گذاشته شده در فیس‌بوک، به روزرسانی و آن را برای استفاده ایرانیان آماده کرده است (Parr, 2009). یوتیوب هم با کاهش ممنوعیت‌های خود که به صورت هشدار گرافیکی در ویدئوهای حاوی تصاویر خشن وجود دارد، در پخش گسترده ویدئوهایی از تحولات ایران نقش مهمی داشت، طبق یک گزارش فقط در روز ۱۷ ژوئن ۲۰۰۹، بالغ بر ۹۳۰۰۰ ویدئو مرتبط با تحولات ایران در مدت ۲۴ ساعت در یوتیوب آپلود شد (Parr, 2009). پخش گسترده یکی از این ویدئوها مربوط به کشته شدن ندا آقاسلطان در حاشیه تجمعات اعتراضی در ۳۰ خرداد، او را به چهره نمادین اعتراضات ایران تبدیل کرد و هشتگ «ندا» تا پایان آن روز، به ترند اول توییتر تبدیل شد (Stelter and Stone, 2009).

حوادث دی‌ماه ۱۳۹۶

در اعتراض‌های سال ۱۳۹۶، از تلگرام به عنوان شبکه اجتماعی اصلی برای به اشتراک گذاشتن اطلاعات و سازمان‌دهی معترضان در چالش با دولت استفاده شد. برعکس سال ۱۳۸۸، در این حوادث، در اقدامات پلیسی مانند دستگیری اغتشاشگران و تعطیلی خدمات مخابراتی، بیشتر از کمپین‌های دروازه‌بانی و ارائه اطلاعات درست در برابر اخبار غلط فضای مجازی استفاده شد.

در حوادث سال ۱۳۸۸، تأکید معترضان در استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی، بیشتر برای اطلاع‌رسانی «بین‌المللی» به منظور ایجاد همبستگی و احساس قربابت بین کاربران جهانی اینترنت، با معترضان داخلی حوادث بعد از

کاهش ارتباط شبکه‌های اجتماعی مجازی استفاده می‌کردند، در آبان ۱۳۹۸ اینترنت سراسری را حدود ۵ روز به صورت کامل قطع کردند. این قطعی که از روز جمعه ۲۴ آبان در مناطق خاصی از کشور ایجاد شد، در نهایت در روز شنبه به قطع کامل اینترنت بین‌المللی منجر شد. براساس آمار یک وب‌سایت مانیتورینگ اینترنت، ارتباط اینترنت بین‌المللی پس از قطعی به زیر ۵ درصد رسید که بزرگ‌ترین رویداد از این دست تاکنون، برای یک کشور بوده است (www.netblocks.org, 2019).

یافته‌های پژوهش

یافته‌های این تحقیق از ۷۸ گویه مهم، غیرمشابه و ناهم‌پوشان به دست آمد که ذیل سه مضمون اصلی «هنجارسازی»، «بسیج و سازمان‌دهی» و «واکنش میدانی» مفهوم‌سازی شد.

هنجارسازی

هنجارسازی به توانایی یک جنبش برای ایجاد حمایت مردمی و درگیرکردن مردم عادی در روندهای اعتراضی اشاره دارد. در هنجارسازی، معترضان با ساختن یک روایت دلسوزانه از علل وقوع جنبش و ایجاد تصویری منفی از اقدامات دولت، همراهی مردم را به وسیله شبکه‌های اجتماعی به دست آورند. نظر مصاحبه‌شوندگان درباره تبدیل اعتراضات به یک هنجار اجتماعی مورد اقبال جامعه، به ۳ مقوله فرعی و ۸ واحد معنایی فشرده‌شده دلالت کرد و ذیل مضمون اصلی «هنجارسازی» دسته‌بندی شد.

بود و اطلاعات یک کانال اطلاع‌رسانی به نام آمدنیوز، به همراه چند کانال خبری دیگر مانند بی بی سی فارسی، توانست کشور را در یک جامعه تلگرام‌زده، به سمت اعتراضات اجتماعی سوق دهد.

حوادث آبان ماه ۱۳۹۸

پس از اعلام خبر سهمیه‌بندی سوخت و افزایش قیمت بنزین در روز جمعه، ۲۴ آبان ۱۳۹۸ از سوی وزارت کشور، پیام‌هایی در شبکه‌های اجتماعی منتشر شد که مردم را به حضور در خیابان‌ها و تشویق به نافرمانی مدنی، با خاموش کردن اتومبیل‌ها در اعتراض به این تصمیم فرامی‌خواند. به تدریج از غروب روز جمعه، تجمعات اعتراضی در برخی شهرهای ایران برپا شد (مدنی، ۱۳۹۹: ۳). بهانه افزایش قیمت بنزین، موجب شعله‌ور شدن مجدد آتش زیر خاکستر اعتراض به مشکلات اقتصادی متعدد، اعم از تورم و بیکاری و رکود در سال ۱۳۹۶ بود و به سرعت از حالت مسالمت‌آمیز خارج شد. در نهایت اعتراض‌های معیشتی به یک اغتشاش امنیتی، با گستره فراگیر در بیشتر نقاط کشور، به خصوص شهرهای اهواز، اصفهان، تهران و شیراز تبدیل شد. در این اغتشاش‌ها، به بیش از ۵۰ پایگاه و پاسگاه انتظامی و نظامی حمله شد و ۳۴ آمبولانس، ۷۳۱ بانک، ۱۴۰ مکان عمومی، ۹ مرکز مذهبی، ۷۰ پمپ بنزین، ۳۰۷ خودروی شخصی و غیردولتی، ۱۸۳ خودرو انتظامی و ۱۰۷۶ موتورسیکلت شخصی، هدف حمله قرار گرفتند و در حدود ۱۷۰ نفر طی سه روز، کشته شدند (خبرگزاری فارس، ۱۳۹۹/۸/۲۹).

تصمیم‌گیرندگان امنیتی برخلاف حوادث سال ۱۳۸۸ و اعتراضات سال ۱۳۹۶ که از محدود کردن پهنای باند برای

جدول ۲- مضمون اصلی، مضامین فرعی و واحدهای معنایی درباره «هنجارسازی»

Table 2- The main theme, sub-themes and semantic units about Norming

مضمون اصلی	مضامین فرعی	واحدهای معنایی فشرده
هنجارسازی	فرصت‌سازی	قطعی‌سازی حوادث، برجسته‌سازی حوادث،
	بمباران رسانه‌ای	هویت‌بخشی به حوادث، اخبار جعلی، شایعات،
	متقاعدسازی	نفرت‌پراکنی، کنشگری نخبگان سیاسی و اجتماعی،
		کنشگری سلبریتی‌ها و سوپر بلاگرها

میزان درخور توجهی از ارتباطات رسانه‌ای، صرف مخاطبان خارجی می‌شود. برخی از مصاحبه‌شوندگان، به‌ویژه بر اهمیت رسانه‌ی توئیتر و نوشتن پیام‌ها به زبان انگلیسی برای جلب‌نظر رسانه‌ها، فعالان و دولتمردان خارجی تأکید کردند. در حوادث سال ۱۳۸۸، هنجارسازی از طریق پلتفرم توئیتر موجب حساسیت مردم بسیاری از کشورها شده بود.

در حالی که مصاحبه‌شوندگان در نارسایی شبکه‌های اجتماعی برای متقاعدکردن بیشتر مخاطبان، به اهداف اعتراضات صریح بوده‌اند، اما به طیفی از موفقیت‌ها در ایجاد زیرساخت‌ها و شکل‌گیری فعالیت‌های مجازی قوی و ایجاد الگوهای اشاره کرده‌اند که ممکن است برای بسیج اعتراضات بعدی مفید باشد.

«اگرچه تاکتیک‌های استفاده‌شده در جنبش‌های مورد مطالعه، به اهداف خود نرسید و از هم گسیختگی اجتماعی برابر پیش‌بینی‌ها اتفاق نیفتاد، اما مجموعه‌ی جدیدی از نمادها، خاطرات و گروه‌های فعال مجازی به‌ویژه در نسل جوان ایجاد کرد که نشان از چشم‌انداز گسترده‌ی استفاده از شبکه‌های اجتماعی در اعتراضات آینده دارد» (مصاحبه ۹).

پلتفرم‌ها الگوریتم خود را منتشر نمی‌کنند؛ اما در واقع الگوی ارائه‌شده آنها، احساسات ما را شکل می‌دهند. این مسئله به قطبی‌شدن جامعه، به‌خصوص در مسائل سیاسی کمک می‌کند؛ زیرا حلقه‌ی انسان‌های شبیه به هم، هر روز قوی‌تر می‌شود و با نشان‌دادن اختلافات و تفاوت‌های یکدیگر، همه را علیه هم می‌شوراند. این وضعیت، جامعه را در یک حالت جنبشی و اعتراضی قرار می‌دهد. در این مرحله، یک ایده‌ی قطبش‌پذیر با برجسته‌شدن و تبلیغات وسیع شبکه‌های اجتماعی، که ما آن را با برچسب بمباران رسانه‌ای مشخص کردیم، موجب انتقال فوری اخبار و اطلاعات یک رویداد مهم به مخاطبان می‌شود. نخبگان سیاسی و اجتماعی ممکن است در بمباران رسانه‌ای، به‌صورت مستقیم و یا به‌سبب ترس، به انتقادات دولتی و عواقب قضایی واکنش نشان ندهند و در عوض از سلبریتی‌ها و سوپر بلاگرها استفاده کنند که چهره‌هایی موجه و پرطرفداری برای انتقال پیام‌اند. امروزه فرهنگ سلبریتی

برخی از حوادث یا اتفاقات سیاسی و اجتماعی مانند انتخابات، کشته‌شدن یک فرد توسط پلیس، برگزاری یک برنامه فرهنگی یا افزایش شدید قیمت در برخی کالاها یا خدمات اجتماعی، به‌مثابه جرقه‌اند و تمایل جامعه را به فعالیت و نقش‌آفرینی در جنبش‌های اعتراضی تقویت می‌کنند. این موضوع بهترین فرصت برای بهره‌برداری از یک رویداد، به‌عنوان شروع جنبش اعتراضی محسوب می‌شود. شبکه‌های اجتماعی امکانی را به معترضان ارائه می‌دهد که در حوادث اجتماعی، با دورزدن دروازه‌بانی، خبر رسانه‌های رسمی جامعه را به دو گروه همگن و متضاد، مانند «مردم ستم‌دیده» در برابر «نخبگان فاسد» یا «ما» در برابر «آنها»، قطبی‌سازی کنند.

«درواقع ظهور رسانه‌های جدید و ایجاد دوقطبی

سیاسی یا اجتماعی، یک استراتژی دوتایی برای افزایش مشارکت کسانی است که خود را قربانی کنترل و سانسور دولتی می‌دانند و فرصتی برای اظهارنظر نداشته‌اند» (مصاحبه ۲).

قطبی‌شدن جامعه به‌واسطه عملکرد پلتفرم‌های اجتماعی مانند ترندکردن، توییت‌کردن و بازتوییت‌کردن، از معیارهای کلیدی‌اند که فضایی مناسب را برای اخبار جعلی و تبلیغات ایجاد می‌کنند؛ زیرا با دستکاری، خرید یا جعل این معیارها، این تصور ایجاد می‌شود که یک موضوع خاص، بیانگر نظرهای بیشتر افراد است. واقعیت این است که تبادل پیام در شبکه‌های اجتماعی، به‌گونه‌ای طراحی شده است تا به‌صورت حقیقت برای مخاطب ظاهر شود. بیشتر ایده‌های مبتنی بر جعل، دروغ و یا تئوری‌های توطئه، با سرعت بیشتری نسبت به واقعیت‌ها در رسانه‌های اجتماعی منتشر می‌شود و زمانی که اطلاعات واقعی بررسی شود، آسیب واردشده از اخبار جعلی و تأثیر آن، برگشت‌ناپذیر است (Howard et al., 2017). علاوه بر این، ممکن است پیامدها برای جعلیات یا دروغ‌هایی با موضوع فرهنگی و اجتماعی بیشتر باشد، به‌ویژه زمانی که نفرت‌پراکنی، قوم‌گرایی، نژادپرستی و جدایی‌طلبی به هنجار اصلی در اعتراضات تبدیل شود.

علاوه بر کسب حمایت داخلی به‌واسطه هنجارسازی،

به‌واسطه گستردگی شبکه‌های اجتماعی، به یک بخش جدایی‌ناپذیر از زندگی و فرهنگ عامیانه مردم تبدیل شده است؛ اما میدان وسیع حضور و فعالیت سلبریتی‌ها در فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی، از این رو اتفاق می‌افتد که هزینه برخورد با آنها به جهت شهرتشان، بالاست.

ماهیت شبکه‌های اجتماعی این قدرت را به کاربر می‌دهد تا با ترغیب یا نفرت‌پراکنی نسبت به یک موضوع دو قطبی‌ساز در یک فعالیت اعتراضی آنلاین، بر احساسات مخاطبان تأثیر بگذارد؛ به همین دلیل رسانه‌های اجتماعی به یک ابزار مؤثر برای متقاعدسازی تبدیل شده‌اند. اساس متقاعدسازی بر آگاهی بخشی مخاطب استوار است؛ اما از این مسئله در پلتفرم‌های اجتماعی با ارائه تبلیغات فریبنده، شایعه، اطلاعات غلط، آزار و اذیت مخالفان (برای مثال با ارسال هرزنامه یا هک صفحات) و استفاده از ربات‌ها و فالوئرهای فیک، سوءاستفاده می‌شود.

مفاهیم قطبی‌شده، با عناوین مختلف هشتگ‌سازی می‌شوند و به تولید خشم و اعتراض کمک می‌کنند. این حمایت به این سبب است که هشتگ، وظیفه انتقال یک مفهوم گسترده را تنها با چند کاراکتر کوتاه بر عهده می‌گیرد. این کاراکترهای کوتاه، فرکانس استدلال و عقلانیت را کاهش و در

مقابل، عکس‌العمل‌های هیجانی را افزایش می‌دهد (Banks et al., 2021: 614). ژئوپلیتیک هشتگ‌سازی در جنبش‌های اجتماعی مطالعه شده، نشان می‌دهد ایجاد کمپین‌های اعتراضی با پشتیبانی اکانت‌های جعلی، موجب رقم خوردن مارپیچ سکوت و ایجاد فضای وحشت و اختناق از هرگونه اعلام نظر مخالفان در فضای مجازی می‌شود. این سکوت موجب اکثریت‌پنداری رسانه‌ای شده است و علاوه بر نمایش تصویری ناامن و متزلزل از جامعه برای مردم، بر همراهی و اجماع جهانی برای افزایش فشار بر دولت، تهدید و تحریم‌های اقتصادی مؤثر است.

بسیج و سازمان‌دهی

نظر مصاحبه‌شوندگان درباره بسیج و سازمان‌دهی جنبش‌ها، ما را به ۱۰ واحد معنایی فشرده شده و ۲ مضمون فرعی رساند. براساس آنچه در چارچوب نظری ذکر شد، اساساً استراتژی و تاکتیک‌های جنبش‌ها بر مبنای بسیج و سازمان‌دهی منابع آن، پایه‌ریزی و اجرا می‌شود و موفقیت جنبش، رابطه مستقیمی در بسیج و سازمان‌دهی هوادارانی دارد که در مرحله هنجارسازی، جذب ایده‌های رهایی‌بخش جنبش شده‌اند.

جدول ۳- مضمون اصلی، مضامین فرعی و واحدهای معنایی درباره «بسیج و سازمان‌دهی»

Table 3- The main theme, sub-themes and semantic units about Mobilization and organization

مضمون اصلی	مضامین فرعی	واحدهای معنایی فشرده
بسیج و سازمان‌دهی	ارتباطات و ویروسی	ارتباط گسترده و پرحجم، واکنش سریع، ارتباط کم‌هزینه، ناشناس بودن، رهایی و اتصال
	هماهنگ‌سازی ادراک جامعه	ساختاری، شبکه‌بندی ایده‌ها، انتقال ایده‌ها، نهادینه کردن گفتمان اعتراضی، تحریک
		مشارکت، لیدرسازی، سلب مرجعیت رسانه‌های اصلی

افراد جامعه، گسترش پیدا می‌کند (Castillo, 2016: 22). قدرت ارتباطات در ایجاد یک چارچوب مشترک برای اقدام جمعی ضروری است؛ زیرا فقدان وسایل ارتباط جمعی، جریان ایده‌ها را به شدت محدود می‌کند. شبکه‌های اجتماعی یک

شبکه‌های اجتماعی، اختیاری به معترضان می‌دهد تا در هنگام یک رویداد انفجاری، نظرهای خود را به‌عنوان یک شهروند-خبرنگار بیان کنند. این افراد جوامع آنلاینی را ایجاد می‌کنند که در آن ایده‌های جمعی تولید می‌شود و در تعامل با

از طریق شفافیت و اعتماد بین فردی، هماهنگی مؤثری بین لیدرهای جنبش با معترضان ایجاد می‌کنند. شبکه‌های اجتماعی به اعضای جامعه اجازه می‌دهد تا با ورود به جهان گسترده‌ای از شبکه‌های مترکم از طریق انتقال ایده‌ها به دیگران، به وسیله کانال‌های متعدد و پرسرعت در جغرافیای وسیعی تأثیرگذار شوند:

«صرف‌نظر از هدف هماهنگی، هنگامی که شخصی وارد شبکه می‌شود، فرآیندهای ارتباطی، دیگر محصول اراده فرد نیستند. شبکه‌ها می‌توانند به‌عنوان تار عنکبوت یا تله برای افراد و سازمان‌ها عمل کند و در نهایت مخاطبان را با خود همراه کند. این مسئله یکی از اصلی‌ترین مأموریت‌های شبکه‌های اجتماعی به شمار می‌رود» (مصاحبه ۴).

انتقال ایده‌ها از طریق شبکه‌های اجتماعی، افراد را تشویق می‌کند تا حمایت خود را از یک جنبش اجتماعی، از طریق برانگیختگی عاطفی و احساسی نشان دهند.

پیشرفت یک جنبش، مستلزم بهره‌برداری از منابع کلیدی، مانند دانش تاکتیکی درباره چگونگی سازمان‌دهی رویدادهای جنبش اجتماعی است که طرفداران جنبش اجتماعی به سبب پراکندگی جغرافیایی، نمی‌توانند به راحتی به آن دست یابند. پلتفرم‌های اجتماعی به افراد اجازه می‌دهند تا دانش تاکتیکی را، برای مثال درباره الگوهای آموزشی راجع به سازمان‌دهی رویدادها، از طریق صفحات و گروه‌هایی ارائه دهد که جامعه آنها را دنبال می‌کند و فراتر از آن به‌عنوان یک مخزن الکترونیکی، می‌توانند از منابع آموزشی برای استفاده جامعه در آینده عمل کنند.

در جنبش‌های اجتماعی سنتی، هماهنگی معمولاً از طریق ملاقات حضوری انجام می‌شود؛ زیرا چنین جلساتی ایجاد اعتماد و دوستی را تسهیل می‌کند. اما شبکه‌های اجتماعی از طریق هماهنگی ساختاری، شبکه‌سازی ایده و هماهنگ کردن درک ذهنی معترضان، از خواسته‌های جنبش به‌عنوان «عامل سازمان‌دهنده»، گروه‌های پراکنده جغرافیایی را بدون هزینه‌های بالا و زیرساخت‌های سازمانی پیچیده‌ای هماهنگ می‌کنند که در سازمان‌های سنتی و رسمی جنبش اجتماعی وجود دارد. این سازمان‌دهی به دلیل ارتباط شبکه‌ای آنلاین و شفاف، باعث

مسیر نهادی جایگزین و اضافی برای مشارکت افراد در جنبش‌ها فراهم می‌کند و به دلیل گستره فرصت‌های مشارکتی، موانع ساختاری جنبش‌های سنتی را کاهش می‌دهند و یا حذف می‌کنند. رهایی از ساختارهای رسمی، به جنبش‌ها اجازه می‌دهد تا دانش خود را برای اجرای مؤثر ابتکاراتی توسعه دهند که به تأثیر بیشتری بر تغییرات اجتماعی منجر می‌شود.

«از آنجا که شبکه‌های اجتماعی یک ابزار چندصدایی است، گروه‌های خاموش و به حاشیه رانده شده جامعه می‌توانند صدای خود را به دیگران برسانند و احساس خودتعیین‌کنندگی این افراد با ارائه ایده‌هایی جهت تغییرات سیاسی و اجتماعی که می‌تواند مبنای گفت‌وگوهای اعتراضی قرار بگیرد، افزایش می‌یابد» (مصاحبه ۳).

با رهایی از ساختارهای رسمی، ساختارهای جدیدی بر مبنای شبکه‌های اجتماعی برای ترویج ایده‌ها تولید می‌شود و با اتصال ساختارهای جدید تولیدشده در فضای مجازی، معترضان مسائل اجتماعی را مشکل‌سازی و موضوع‌بندی می‌کنند که احساس می‌کردند صاحبان قدرت آنها را نادیده گرفته و یا سرکوب کرده‌اند (Comunello et al., 2016: 521). ماهیت فنی شبکه‌های اجتماعی در پیام‌رسانی سریع و گسترده است و از طرفی شکل شفاف و تبلیغ‌کننده این پلتفرم‌ها، وابستگی افراد به اشکال سنتی رسانه‌ها را کاهش می‌دهد. این موضوع سبب می‌شود تا تفسیر رسمی از علل وقوع اعتراضات پذیرفته نشود و رهبران جنبش، نظریات خود را در علل ایجاد و یا شرایط منتج به پیروزی یا شکست جنبش برای جامعه، ارائه دهند.

«شبکه‌های اجتماعی با شبکه‌سازی و ایجاد ارتباط ساختاری برای انتقال ایده‌ها، قدرت بسیج را در جامعه توسعه می‌دهند تا کسانی را که نمی‌توانند از طریق سیستم سیاسی موجود، به نارضایتی‌های خود رسیدگی کنند، بسیج شوند. در واقع بسیج منابع در حالت آنلاین، زمانی اتفاق می‌افتد که جامعه برای رسیدگی به مشکلات خود یا جلوگیری از افزایش این مشکلات و امیدواری به بهبود وضع موجود، توسط شبکه‌های اجتماعی احساس وظیفه کند» (مصاحبه ۱۱).

شبکه‌های اجتماعی نه تنها ساختاری انعطاف‌پذیر برای ارتباط و تعامل بین معترضان در فضای آنلاین فراهم می‌کنند،

واکنش میدانی

«واکنش میدانی» حضور فیزیکی معترضان در تجمعات، کمپین‌های اعتراضی، اعتصاب‌ها و اصولاً رفتار اعتراضی در خیابان، به جای فعالیت در فضای مجازی است. واکنش میدانی نتیجه ایجاد یک هنجار اعتراضی و بسیج معترضان برای اعتراض فیزیکی در یک جنبش اجتماعی است. یافته‌های ما از مصاحبه‌های انجام‌شده در بررسی نقش فضای مجازی درباره مضمون اصلی «واکنش میدانی» در جنبش‌های اعتراضی، به ۲ مضمون فرعی و ۶ واحدهای معنایی فشرده بالغ شد.

می‌شوند تا جنبش از هماهنگی و سازمان‌دهی اجباری و سلسله‌مراتبی در حالت سنتی به یک سازمان اختیاری، خودانتخابی و غیرمتمرکز دست پیدا کند. شبکه‌های اجتماعی با درک مشترکی که از ارزش‌ها و ایدئولوژی‌های جنبش ایجاد می‌کنند، برای اقدام جمعی و اثر درخور توجه بر مخاطبان جنبش، حیاتی‌اند. در نهایت یافته‌های مصاحبه‌ها نشان می‌دهد سازمان‌دهی از طریق شبکه‌های اجتماعی، با کاهش مرزهای بین افراد و گروه‌ها و تسهیل یک جریان ارگانیک، استراتژی‌ها و تاکتیک‌های جمع‌آوری منابع را با استفاده از ظرفیت انعطاف‌پذیر گروه‌های مردمی، به‌طور مؤثری افزایش می‌دهد.

جدول ۴- مضمون اصلی، مضامین فرعی و واحدهای معنایی درباره «واکنش میدانی»

Table 4- The main theme, sub-themes and semantic units about Field reaction

مضمون اصلی	مضامین فرعی	واحدهای معنایی فشرده
واکنش میدانی	آشوب‌های اجتماعی بحران سیاسی	نافرمانی مدنی، آشوب بصری و اشغال فضای شهری، تبدیل کنش‌های اعتراضی به فعالیت خشونت‌آمیز، آموزش جنگ شهری، بحران‌های امنیتی، بحران مشروعیت

سطح جدیدی از اعتراض و خواسته‌ها را هنجارسازی می‌کند. در اینجا شبکه‌های اجتماعی، یک نیروی حیاتی فناورانه است که نه تنها متحد می‌کند، الهام می‌بخشد، اطلاع‌رسانی می‌کند و آموزش می‌دهد، توانایی فلج‌کردن و ایجاد یک سناریوی بی‌ثبات اجتماعی را همراه با چرخه اعتراضات نیز دارد.

«جنبش‌های اجتماعی برای رسیدن به اهداف خود، تمایل به استفاده از هر تاکتیکی اعم از صلح‌آمیز یا خشونت‌آمیز دارند. تأکید بر عواملی از قبیل حکومت استبدادی، نبود دموکراسی، فساد، نابرابری اقتصادی، فساد، سرکوب انتخاباتی، بی‌عدالتی، تورم، بیکاری و خشونت پلیس، از مواردی هستند که سطح منازعه و خشم را افزایش می‌دهد» (مصاحبه ۵).

اگر اهداف جنبش محقق، به‌صورت مسالمت‌آمیز نشود، رادیکال‌سازی شرایط با افزایش خشم اجتماعی اتفاق می‌افتد و باعث آسیب، تخریب اموال، اخلال در امور حکومت، کشته‌شدن افراد در جنگ شهری و یا در موارد شدید، موجب سرنوشتی دولت می‌شود.

نظر به اینکه اهداف جنبش معمولاً به‌صورت آنلاین محقق نمی‌شود، معترضان برای فشار بر دولت، به اعتراض خیابانی روی می‌آورند. این اعتراضات در ابتدا مسالمت‌آمیز به نظر می‌رسند، ولی به دلیل اینکه اشغال خیابان و نافرمانی مدنی معترضان، باعث ایجاد ناامنی یا اخلال در حمل و نقل و زندگی شهری می‌شود، به سمت رویارویی با قوای انتظامی پیش می‌رود. برخورد پلیس با معترضان برای پراکنده‌کردن آنها، سرکوب تخریب اموال عمومی یا دستگیری معترضان، سبب منازعه خشونت‌آمیز بین طرفین می‌شود.

هم‌زمان انتشار تصاویر و استوری‌های حضور فیزیکی معترضان در شبکه‌های اجتماعی و احیاناً سرکوب خشن اعتراضات توسط پلیس و بارگذاری آن در شبکه‌های اجتماعی، موجی از برانگیختگی احساسی را در جامعه، در طرفداری از جنبش اعتراضی ایجاد می‌کند. این موضوع خود فرصتی تازه برای اشتراک‌گذاری سطح خشم ایجادشده شرکت‌کنندگان در تظاهرات با مخاطبان گسترده می‌شود و

پلتفرم‌های اجتماعی در سه مرحله به جنبش‌های اعتراضی کمک می‌کنند. هنجارسازی، مرحله ایجاد علاقه‌مندی و حمایت جامعه از جنبش است. اگر شکایت و اعتراضی، هرچند اساسی به نظام سیاسی یا اجتماعی وجود داشته باشد، اما علاقه‌ای برای شنیدن آن وجود نداشته باشد، محو می‌شود. از این جهت، جنبش‌های اجتماعی با فرصت‌سازی از حوادث تحریک‌کننده اجتماعی و استفاده از بمباران رسانه‌ای در بستر شبکه‌های اجتماعی، تلاش می‌کنند تا جامعه را قطبی و مردم را متقاعد کنند که به جنبش اعتراضی شکل گرفته، ملحق شوند.

در مرحله دوم، امکانات فناورانه رسانه‌های جدید از قبیل هزینه کم، سرعت بالا و گستره وسیع تبادل اطلاعات، با توجه به آمادگی ذهنی جامعه قطبی شده، ساختارهایی را برای زیست و رسیدن به اهداف در جنبش ایجاد می‌کند. به کمک این ساختارها، شبکه‌هایی از مردم معترض، برای رسیدن به اهداف جنبش اعتراضی بسیج می‌شوند. در مرحله سوم با توجه به اینکه اهداف جنبش به صورت آنلاین محقق نمی‌شود، اعتراضات از فضای مجازی به فضای واقعی وارد می‌شود. در این مرحله نیز هماهنگی تجمعات اعتراضی، شکل دادن به چگونگی نافرمانی مدنی، تظاهرات و کمپین‌های اعتراضی با نفرت‌پراکنی یا تشویق شبکه‌های اجتماعی، انجام می‌شود. با توجه به اینکه تجمعات و اعتراضات فیزیکی، موجب اختلال در زندگی شهری می‌شود، پلیس با آن مقابله می‌کند. در اینجا ویدیوهای برخورد خشن یا احتمالاً دستگیری و کشته شدن معترضان توسط پلیس، به سرعت در شبکه‌های اجتماعی وایرال می‌شود و فرصتی را برای خلق چرخه جدیدی از اعتراضات ایجاد می‌کند. در این چارچوب، شبکه‌های اجتماعی با تولید چرخه‌های اعتراضی متعدد در فواصل زمانی کوتاه، موجب بی‌ثباتی اجتماعی می‌شوند و در صورتی که کنترل ثبات و امنیت اجتماعی از دست دولت خارج شود، باعث بحران سیاسی و حتی تغییر حکومت‌ها می‌شود.

از نظر جامعه شبکه‌ای، جنبش اعتراضی سال ۱۳۸۸ به عنوان یک رویداد داخلی، به واسطه فضای جریان‌ها در شبکه‌های اجتماعی به سرعت انعکاسی جهانی پیدا کرد و دیاسپورای ایرانی با رسیدن اطلاعات داخلی در جهانی کردن

در این مرحله، از پلتفرم‌های اجتماعی به طور فزاینده‌ای به عنوان ابزاری برای تقویت ایدئولوژی‌های مخرب و بی‌ثبات‌کننده استفاده می‌شود. توانایی طرفداران جنبش اعتراضی برای اغراق و بزرگ‌نمایی یک دستور کار، استفاده از نافرمانی مدنی، آموزش کاربرد خشونت معترضان و در ادامه، اقدامات مخرب برای مقابله و مقاومت در برابر انتظام اجتماعی بر اساس سازمان‌دهی ایجاد شده، موجب وارد شدن آسیب‌های امنیتی به کشور می‌شود. اگر قدرت جنبش‌های اعتراضی در نتیجه چرخه تولید شده در شبکه‌های اجتماعی و حمایت دولت‌های خارجی به حدی برسد که کنترل نظم اجتماعی از دست دولت خارج شود، این اعتراضات مانند حوادث بهار عربی، این ظرفیت را دارد تا حکومت را دچار بحران مشروعیت کند و در موارد شدید، به بحران سیاسی و سقوط حکومت‌ها منجر شود.

در نهایت، شبکه‌های اجتماعی نه تنها امکانات جدیدی را به جنبش‌ها اضافه کرده است، شاهد تغییر کامل روند جنبش‌های اجتماعی، در نتیجه انقلاب دیجیتال نیز هستیم. امروزه هیچ رویداد اعتراضی (مثلاً راهپیمایی خیابانی یا تجمعات) بدون استفاده از شبکه‌های اجتماعی، قابلیت بسیج و سازمان‌دهی را ندارد و فراتر از آن، اصولاً در حال حاضر هیچ تصویری از شکل‌گیری جنبش‌های اعتراضی، بدون شبکه‌های اجتماعی مانند فیس‌بوک و توئیتر وجود ندارد (Earl & Kimport, 2011: 25).

بحث و نتیجه

ما از ترکیب یافته‌های تحقیق، یک مدل مفهومی (شکل ۱) به دست آوردیم که فرآیند حمایتی و نقش شبکه‌های اجتماعی را در جنبش‌های اعتراضی نشان می‌دهد. جنبش‌ها زمانی رخ می‌دهند که جامعه به تنهایی قادر به درک، تحلیل، ریشه‌یابی و ارائه راه‌حل برای حوادث و مشکلات اجتماعی نباشد. وجود شبکه‌های اجتماعی و فعالیت‌های اطلاعاتی و رسانه‌ای، موجب شده است تا درک و تحلیل جدیدی از حوادث اجتماعی شکل بگیرد و با نارضایتی حاصل از معضلات و حوادث اجتماعی، هنجارهای اعتراضی را سامان دهد و به ابزاری برای کنش اعتراضی تبدیل کند (Vanclay & Hanna, 2019: 8).

سرمایه آنها در پرونده‌های خسارت‌بار کلان، مانند پدیده‌ی شان‌دیز، آماده یک جرعه بود تا برانگیخته شود.

سرایت خودجوش این خشم اجتماعی با استفاده از هشتگ‌هایی مثل «نه به گرانی» و «اعتراضات سراسری»، آن هم از طریق کانال‌هایی مانند آمدنیوز، بی بی سی فارسی در بستر تلگرام و توئیتر، شبکه‌ای از معترضان را در کل کشور، به‌خصوص مناطق حاشیه‌نشین و شهرک‌های اقماری، که تحت فشار اقتصادی قرار داشتند، سازمان‌دهی و سراسر کشور به‌صورت ویروسی درگیر اعتراض شد.

در جامعه‌ی شبکه‌ای، افقی بودن شبکه‌ها، همکاری و همبستگی را تقویت می‌کند و نیاز به رهبری رسمی را کاهش می‌دهد. این جنبش اعتراضی، فاقد رهبری مشخص بود و در بعد میدانی با وجود تأکید بر نافرمانی مدنی در بسیاری از شهرها، تجمعات و اشغال فضای شهری موجب درگیری خشونت‌بار با پلیس و کشته‌شدن تعدادی از معترضان شد. در این میان، اگرچه حوادث به نسبت سال ۱۳۸۸ ابعاد به مراتب محلی‌تری داشت، نمی‌توان از بازتاب‌های آن در حوزه عمومی و جهانی، از جمله تشکیل شورای امنیت سازمان ملل در واکنش به این اعتراضات در تاریخ ۱۳ دی ۱۳۹۶ گذشت.

جنبش‌ها در جامعه‌ی شبکه‌ای تا اندازه‌ی زیادی خودجوش‌اند و معمولاً بر اثر آتش خشم مرتبط با یک رویداد خاص یا نفرت از حاکمان برانگیخته می‌شوند (کاستلز، ۱۳۹۴: ۱۸۹). نقطه‌ی شروع اعتراضات در سال ۱۳۹۸، افزایش ناگهانی قیمت بنزین بود. این افزایش قیمت که بدون توجیه و اقناع عمومی انجام شد، با انتقادات و کمپین‌های زیادی علیه دولت مواجه شد.

ساخت معنا در واکنش به گرانی بنزین در شبکه‌های اجتماعی مجازی، به طرحی از روابط قدرت در فضای جریان‌ها منجر شد و با گسترش در فضای مکان‌ها و اشغال میدان‌های شهرهای مختلف، کشور را به کانون تجمعات ضد دولتی بدل کرد. نماد هویت اعتراضی مردم با استفاده از فرصت خودابرازی و خودمختاری شبکه‌های اجتماعی، در بزرگ‌ترین کمپین شکل‌گرفته در بستر توئیتر، تلگرام و اینستاگرام، با عنوان «صدای آبان ۹۸» شکل گرفت. هشتگ‌های پرتکرار این رویداد مانند «بنزین»، «اعتراضات

آن، نقش زیادی داشت. ماشه شروع کنش اجتماعی این جنبش، قطبی‌شدن جامعه توسط تبلیغات پردامنه ریاست جمهوری، مانند استفاده از نمادهای رنگی، اخبار تقلب در انتخابات و کنش رسانه‌ای نخبگان سیاسی و اجتماعی در شبکه‌های اجتماعی بود که رویه‌ی هنجاری این جنبش اعتراضی را به‌صورت خودجوش فراهم کرد.

ویژگی بارز جنبش‌های اجتماعی جامعه‌ی شبکه‌ای، پخش ویروسی پیام‌ها، تصاویر و افکار است که از یک شهر به شهر دیگر و از یک کشور به کشور دیگر، سرایت می‌یابند و پخش و الهام‌بخش بسیج افراد جنبش می‌شوند. پلتفرم‌های توئیتر، فیس‌بوک و یوتیوب با هشتگ‌هایی از قبیل «انتخابات»، «ایران»، «موسوی» و «ندا»، سرایت‌پذیری این جنبش را از طریق خودارتباطی توده‌ای در فضای مجازی میسر و به هماهنگی و سازمان‌دهی معترضان، کمک کردند. مواجه‌نشدن دولت با این سنخ از ارتباط، تعاملی مبتنی بر شبکه‌های افقی دیجیتال را تا آن زمان موجب شد که کنترل حوادث توسط دولت، به دشواری انجام شود و همین مسئله، یکی از عوامل طولانی‌شدن زمان این جنبش اعتراضی بود.

در مرحله واکنش میدانی، کنشگران این جنبش در ابتدا برای فشارآوردن بر مقامات سیاسی، برای ابطال انتخابات از طریق نافرمانی مدنی، به انجام تظاهرات مسالمت‌آمیز اقدام کردند؛ اما در ادامه تخریب و خشونت، هواداران جنبش از یک طرف موجب از بین رفتن اجماع عمومی و دل‌سردی و کناره‌گیری بسیاری از کنشگران جنبش شدند و از طرف دیگر، زمینه دستگیری تعدادی از لیدرها و سرکوب این جنبش اعتراضی را فراهم آوردند.

جنبش‌ها معمولاً در شبکه‌های اجتماعی مجازی آغاز می‌شوند و تنها با اشغال فضای شهری، چه اشغال ایستای میدان‌های عمومی و چه استمرار راهپیمایی‌های خیابانی، به جنبش تبدیل می‌شوند. فضای جنبش همیشه از تعامل میان فضای جریان‌ها در اینترنت و فضای مکان‌های اشغال‌شده در شهر ساخته می‌شود. در اعتراضات دی‌ماه ۱۳۹۶، آغاز حوادث ادامه پویش نه به گرانی، در شهری بود که آتش خشم مردم به‌واسطه کلاهبرداری مؤسسات مالی غیرمجاز و از بین رفتن

سردارنیا، خ. (۱۳۸۸). «اینترنت، جنبش‌های اجتماعی جدید و بسیج اعتراض‌ها (بررسی نظری و مصداقی چند جنبش اجتماعی)»، پژوهش‌های ارتباطی (پژوهش و سنجش)، ۱۶(۴)، ۱۵۱-۱۷۶.

ضیایی‌پور، ح. (۱۳۹۶). سهم شبکه‌های اجتماعی از کاربران اینترنت در ایران/عضویت ۸۸ میلیون کاربر ایرانی در تلگرام، ۱۳۹۶/۱۱/۲۶، قابل دسترسی در

<https://www.yjc.news/fa/news/6439628>

کاستلز، م. (۱۳۹۳). قدرت ارتباطات، ترجمه محمد آذری نجف‌آبادی، تهران: دفتر مطالعات و برنامه‌ریزی رسانه‌ها.

کاستلز، م. (۱۳۹۴). شبکه‌های خشم و امید جنبش‌های اجتماعی در عصر اینترنت، ترجمه مجتبی قلی‌پور، تهران: نشر مرکز.

گلدستون، ج. (۱۴۰۰). مطالعاتی نظری، تطبیقی و تاریخی در باب انقلاب‌ها، ترجمه محمدتقی دلفروز، چاپ چهارم، تهران: کویر.

مدنی، س. (۱۳۹۹). آتش خاموش؛ نگاهی به اعتراضات آبان ۹۸ (گزارش داخلی)، تهران: مؤسسه رحمان.

References

- Banks, A., Calvo, E., Karol, D., & Telhami, S. (2021). Three experiments on polarization, framing, and social media. *The International Journal of Press/Politics*, 26(3), 609-634.
- Buechler, S. M. (2016). *Understanding social movements: Theories from the classical era to the present*. Routledge.
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3, 77-10.
- Brown, A. E., & Grant, G. G. (2010). Highlighting the duality of the ICT and development research agenda. *Information Technology for Development*, 16(2), 96-111.
- Campos, R., & Simões, J. (2016). Youth, social movements and protest digital networks in a time of crisis. *Media Consume*, 13(38), 126-145.
- Castells, M. (2005). *The network society from knowledge to policy*. Washington, DC: Johns Hopkins Center for Transatlantic Relations.
- Castells, M. (2014). *The power of communication*, translated by Mohammad AzriNajafabadi, Tehran: Office of Media Studies and Planning. [In Persian].
- Castells, M. (2015). *Networks of anger and hope of social movements in the internet age*, translated by MojtabiQolipour, Tehran: Nahr-e-Karzan. [In

سراسری] و «آبان ۹۸»، شبکه‌های حامیان این اعتراض را شناسایی و سازمان‌دهی کرد. قطع سریع اینترنت سراسری، موجب مختل شدن بسیج و سازمان‌دهی این جنبش اعتراضی شد؛ اگرچه در همین بازه زمانی کوتاه هم تجمعات خشن و تخریب اموال عمومی، موجب دخالت پلیس و کشته شدن تعدادی از معترضان و عوامل انتظامی شد.

به نظر می‌رسد خواسته‌های هر سه رخداد اعتراضی، ناظر بر بهبود اوضاع و تغییرات محدود در ساختار چارچوب نظام سیاسی بوده است و هرچند در ساختار معنایی و شعاری این جنبش‌ها، رویکرد انقلابی دیده می‌شود، به دلیل اینکه این جنبش‌ها با وجود موفقیت در مرحله هنجارسازی اجتماعی و برانگیختگی اجتماعی نتوانستند به مرحله نهادینگی و رسمی شدن برسند، می‌توان آنها را در قالب جنبش‌های اصلاحی طبقه‌بندی کرد. در سه جنبش بررسی شده، طرفداران جنبش‌ها با استفاده از تاکتیک‌های مختلف در شبکه‌های اجتماعی، به هنجارسازی، بسیج، سازمان‌دهی و به صحنه آوردن مردم روی آوردند. اگرچه روند موجود نشان‌دهنده اهمیت ابزار نوین ارتباطی برای ایجاد و بقای جنبش‌های اعتراضی است، قدرت دولت در کاهش پهنای باند اینترنت و فیلترینگ شبکه‌های اجتماعی (برای مثال توئیتر و فیس‌بوک در سال ۱۳۸۸، تلگرام در سال ۱۳۹۶ و قطع اینترنت در سال ۱۳۹۸)، نشان می‌دهد دولت می‌تواند جنبش‌های اعتراضی را با خارج کردن چرخه حمایتی پلتفرم‌های اجتماعی، مبتنی بر وب تضعیف کند و با تأکید بر حفظ امنیت اجتماعی و جلوگیری از سناریوهای بی‌ثبات‌کننده سیاسی و امنیتی، این جنبش‌ها را در رسیدن به اهداف خود ناکام بگذارد.

منابع فارسی

- خبرگزاری فارس. (۱۳۹۹). روزشمار وقایع آبان ۹۸؛ از اعتراضات مردمی تا حملات تروریستی، ۱۳۹۹/۸/۲۹، قابل دسترسی در:
- <https://www.farsnews.ir/amp/13990828001103>
- رزمجو، ع. و عنایتی شبکلابی، ع. (۱۳۹۶). نقش رسانه‌های مجازی در فتنه سال ۱۳۸۸، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

- social movements: The new opportunity and mobilizing structure. *Journal of Academic Studies*, 14(56), 215-230.
- Madani, S. (2019). Dead fire; *A look at the November 2019 protests (internal report)*, Tehran: Rahman Institute. Banks, [In Persian].
- McCarthy, J.D., & Zald, M.N. (1977). Resource mobilization and social movements: A partial theory. *American Journal of Sociology*, 82, 6 (1977), 1212- 1241.
- Parr, B. (2009). Mindblowing #Iralection Stats: 221,744 Tweets per Hour at Peak, *Mashable*, June 17, 2009a. As of November 3. www.mashable.com/2009/06/17/iranelection-crisis-numbers.
- Press, S. (2011). Theories of social movements. *Sociology Reference Guide. Pasadena, California Hackensack, New Jersey: Salem Press*, 5(2), 3-20
- Rahaghi, J. (2012). New tools, old goals: Comparing the role of technology in the 1979 Iranian revolution and the 2009 green movement. *Journal of Information Policy*, 2, 174.
- Razmjoo, A., & EnayatiShabkalai, A. (2016). *The role of virtual media in the sedition of 2008*, Tehran: Islamic Revolution Records Center. [In Persian].
- Sardarnia, Kh. (2009). Internet, new social movements and mobilization of protests (A theoretical and case study of several social movements), *Communication Research (Research and Measurement)*, 16(4), 151-176. [In Persian].
- Smelser, N. (1992). *Social change and modernity*. Berkeley: University of California Press.
- Sovacool, B. K. (2022). Beyond science and policy: typologizing and harnessing social movements for transformational social change. *Energy Research & Social Science*, 94, 102857.
- Stelter, B., & Stone, B. (2009). Stark images, uploaded to the world. *New York Times*, 17.
- Thoreau, E. (1849). *Resistance to civil government, esthetic papers*. Edited by Elizabeth P. Peabody, Boston and New York: The Editor and G.P Putnam.
- Treré, E., Jeppesen, S., & Mattoni, A. (2017). Comparing digital protest media imaginaries: anti-austerity movements in Spain, Italy & Greece. *Triple C Journal*, 15(2), 404-422.
- Vanclay, F., & Hanna, P. (2019). Conceptualizing company response to community protest: principles to achieve a social license to operate. *Land*, 8(6), 101.
- Van Dijk, J. (2006). *The network society*. Sage Publications. Book summary. <http://www.netblocks.org>, 2019 <http://www.webecologyproject.org>
- ZiyaiPervar, H. (2016). *Share of social networks among internet users in Iran/membership of 88 million Iranian users in Telegram*, 26/11/2016, accessible at <https://www.yjc.news/fa/news/6439628>. [In Persian].
- Persian].
- Castillo, C. (2016). *Big crisis data: Social media in disasters and time-critical situations*. Cambridge University Press.
- Creswell, J. W., & Poth, C. N. (2018). *Qualitative inquiry and research design*. Choosing among five approaches (4th Ed.). Sage.
- Coman, C., & Cmeciu, C. (2016). Digital civic activism in Romania: Framing anti-chevron online protest community «Faces». *Media Education Research Journal*, 23(47), 19-28.
- Comunello, F., Mulargia, S., & Parisi, L. (2016). The 'proper' way to spread ideas through social media: exploring the affordances and constraints of different social media platforms as perceived by Italian activists. *The Sociological Review*, 64(3), 515-532.
- Della Porta, D. (2014). *Methodological practices in social movement research*. Oxford University Press.
- Denisova, A. (2017). Democracy, protest and public sphere in Russia after the 2011–2012 anti-government protests: digital media at stake. *Media, Culture & Society*, 39(7) 976–994.
- Diani, M. (2002). *Network analysis. methods of social movement research*. University of Minnesota Press.
- Earl, J., & Kimport, K. (2011). *Digitally enabled social change: Activism in the internet age*. MIT Press.
- Fars News Agency. (2020). Daily events of Aban 98, from public protests to terrorist attacks, 11/19/2020, accessible at <https://www.farsnews.ir/amp/13990828001103> [In Persian].
- Howard, P. N., Bolsover, G., Kollanyi, B., Bradshaw, S., & Neudert, L. M. (2017). *Junk news and bots during the US election: What were Michigan voters sharing over Twitter? Data Memo*. Oxford, UK: Project on computational propaganda.
- Gladwell, M. (2010). *Small change: Why the revolution will not be tweeted*. *The New Yorker*, 4 October.
- Goldstone, J. (2021). *Theoretical, comparative and historical studies on revolutions*, translated by Mohammad Taghi Delfroz, 4th edition, Tehran: Kavir. [In Persian].
- Hashemi, N., & Postel, D. (2010). *The people reloaded: the green movement and the struggle for Iran's future*. Melville House, New York.
- Lee, S. (2018). The role of social media in protest participation: The case of candlelight vigils in South Korea. *International Journal of Communication*, 12(5), 1523-1540.
- Lemon, L.L., & Hayes, J. (2020). Enhancing trustworthiness of qualitative findings: using leximancer for qualitative data analysis triangulation. *The Qualitative Report*, 25(3), 604-614.
- Lincoln, Y. S., & Guba, E. G. (2013). *The constructivist credo*. London: Left Coast Press.
- Lopes, A.R. (2014). The impact of social media on

مقاله پژوهشی

الگوی شکل‌گیری جنبش‌های اعتراضی با تأکید بر نقش شبکه‌های اجتماعی مجازی

حسین هرسیج*، استاد، گروه علوم سیاسی، دانشکده علوم اداری و اقتصاد، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

harsij@ase.ui.ac.ir

بهمن ربیعی‌نیا، دکتری گروه علوم سیاسی، دانشکده علوم اداری و اقتصاد، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

b.rabie2014@gmail.com

چکیده

شبکه‌های اجتماعی مجازی، انقلابی را در ارتباطات، تعامل و اشتراک‌گذاری ایده‌ها ایجاد کرده و به یک عامل حیاتی و مؤثر در پیدایش و حیات جنبش‌های اعتراضی تبدیل شده است. هدف این مقاله، به دست آوردن الگوی شکل‌گیری جنبش‌های اعتراضی ایران در بستر شبکه‌های اجتماعی است. تحت‌تأثیر شبکه‌های اجتماعی مجازی، سه رخداد اعتراضی حوادث بعد از انتخابات سال ۱۳۸۸، وقوع اعتراضات و سپس آشوب‌های دی‌ماه ۹۶ و آبان ۱۳۹۸ در گستره بالایی از شهرهای کشور، فضای سیاست رسمی ایران را با تکانه‌های شدیدی مواجه کرد و با ایجاد روند جدیدی در اجرا و سازمان‌دهی اعتراضات اجتماعی، تأثیرات فراوانی را بر سیاست‌گذاری فضای مجازی کشور داشت. این مقاله با کاربست نظریه جامعه شبکه‌ای، تلاش می‌کند به این پرسش پاسخ دهد که چه الگویی بین استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی و شکل‌گیری و تکامل جنبش‌های اعتراضی در کشور و مشخصاً در اعتراضات سال‌های ۱۳۸۸، ۱۳۹۶ و ۱۳۹۸ وجود دارد؟ به منظور دستیابی به هدف، با استفاده از رویکرد کیفی و روش تحلیل مضمون، ۱۴ نفر از نخبگان مرتبط با موضوع، از طریق نمونه‌گیری هدفمند انتخاب شدند و به دو صورت حضوری و غیرحضوری (به‌لحاظ شیوع بیماری کرونا و با استفاده از نرم‌افزارهای ارتباط آنلاین) مصاحبه عمیق و نیمه‌ساختاریافته انجام شد. از کدگذاری و تحلیل داده مصاحبه‌های انجام‌شده، در مجموع ۷۸ مفهوم کلیدی، ۲۶ واحد معنایی فشرده، ۷ مضمون فرعی و ۳ مضمون اصلی سازمان داده شد. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد شبکه‌های اجتماعی در قالب سه مضمون کلی «هنجارسازی»، «بسیج و سازمان‌دهی» و «واکنش میدانی»، بر جنبش‌های اعتراضی تأثیر می‌گذارد.

واژه‌های کلیدی: جنبش‌های اجتماعی، جامعه شبکه‌ای، شبکه‌های اجتماعی، اینترنت، اعتراض، بسیج منابع.

* نویسنده مسئول

هرسیج، ح. و ربیعی‌نیا، ب. (۱۴۰۲). «الگوی شکل‌گیری جنبش‌های اعتراضی با تأکید بر نقش شبکه‌های اجتماعی مجازی». *جامعه‌شناسی کاربردی*، ۳۴(۳)، ۱-۲۲.

۲۲

مقدمه

با توسعه اینترنت، ایده‌ها هر روز افزایش پیدا می‌کنند. ظهور شبکه‌های اجتماعی مجازی، یکی از این ایده‌هایی است که شیوه تبادل اطلاعات را در زمان حاضر متحول کرده است. این مسئله یک انقلاب اطلاعاتی را در جهان به راه انداخته و مردم، دولت‌ها و سازمان‌ها را، اعم از دولتی و خصوصی، وادار کرده است تا در راهبردهای مدیریت اطلاعات و مشارکت در دنیای به هم پیوسته، تجدیدنظر کنند. شبکه‌های اجتماعی مجازی، سلسله‌مراتب اطلاعات را به چالش کشیده است، دسترسی‌ها را باز و اکوسیستم کاملاً جدیدی را از تبادل اطلاعات ایجاد کرده است. فناوری‌های ارتباطاتی جدید، سریع و دائماً در حال تحول‌اند و موانع، مرزها و کنترل‌ها را بی‌معنا می‌کنند. تحول شگرف فنی با عنوان وب ۲,۰ و توسعه رسانه‌های اجتماعی به رسانه‌های ترکیبی با امکان تعامل هم‌زمان و ارتباطات جهانی و چند بعدی، دسترسی و تبادل محتوا را بین میلیاردها نفر، امکان‌پذیر کرده است.

امروزه بیشتر رسانه‌های اجتماعی مانند فیس‌بوک، تلگرام، یوتیوب و سایت‌های میکرو بلاگینگ مانند توئیتر، با داشتن فناوری وب ۲,۰، مترادف با شبکه‌های اجتماعی شده‌اند؛ از این رو شبکه‌های اجتماعی مجازی به‌طور کلی به هر پلتفرم مبتنی بر وب یا تلفن همراه گفته می‌شود که یک فرد یا سازمان را قادر می‌کند تا به‌صورت تعاملی ارتباط برقرار کند و تبادل محتوا را بین کاربران امکان‌پذیر کند. این فضای ارتباطی کار بر پایه و ادغام عمیق اینترنت و زندگی انسان، نه تنها شیوه انتشار اطلاعات، بلکه جامعه، سیاست، اقتصاد، فرهنگ و سبک زندگی را نیز تغییر داده است. شبکه‌های اجتماعی مجازی با توجه به ویژگی‌های منحصر به فردی که دارد، ابزار کارآمدی را در اختیار جنبش‌های اعتراضی در کشورهای گوناگون قرار داده است تا با بسیج افکار عمومی از طریق امکانات فراهم‌آمده در فضای مجازی، به سمت فراخوان سازمان‌دهی و هدایت اعتراضات برود، حداقل به برخی از اهداف خود دست یابد و شرایط کنش را تسهیل کند.

انقلاب رنگی که کشورهای غربی با استفاده از اینترنت آن را ترویج می‌کنند، باعث تغییر دولت‌ها در غرب آسیا و شمال آفریقا شده است و هر جا که کشورها اعتراضات اجتماعی

داشته‌اند، هرج و مرج بی‌سابقه‌ای را در بستر شبکه‌های اجتماعی تجربه کرده‌اند. در پی بسیج جنبش‌های اجتماعی توسط شبکه‌های اجتماعی، به‌خصوص بعد از تحولات بهار عربی، از اصطلاحاتی مانند انقلاب‌های توئیتری یا فیس‌بوکی، مشتاقانه استفاده شده است؛ از این رو این ابزارهای ارتباطی جدید، «تغییردهنده بازی» در نظر گرفته می‌شوند.

در دوران اخیر شاهد برخی از اعتراضات اجتماعی در ایران بوده‌ایم که به نظر می‌رسد شبکه‌های اجتماعی و فضای مجازی نقش مهمی در شکل‌گیری آنها داشته‌اند. این جنبش‌ها اگرچه از نظر منشأ و زمینه سیاسی-اجتماعی با یکدیگر متفاوت‌اند، یک شباهت اساسی هم دارند و آن اشغال فضاهای عمومی با جمعیتی است که از طریق رسانه‌های ارتباطاتی جدید سازمان‌دهی شده‌اند. به عبارت دیگر هرچند متغیرهای اصلی جنبش‌های اجتماعی، از قبیل شکاف‌های اجتماعی و طبقاتی، مشکلات اقتصادی مانند تحریم‌های خارجی، تورم و ناکارآمدی اجرایی در شکل‌گیری این جنبش‌ها احصاشدنی است، این شبکه‌های اجتماعی‌اند که با بسیج نیروها، راه‌اندازی تظاهرات، اعتراضات و کمپین‌های اجتماعی، نقش عمده‌ای را در بسترسازی اجرای جنبش‌های اعتراضی بر عهده داشته‌اند.

پژوهش حاضر به دنبال یافتن پاسخ این پرسش است که بین استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی و شکل‌گیری و تکامل جنبش‌های اعتراضی^۱ در کشور و مشخصاً در

^۱ شورش‌ها، خیزش‌ها و جنبش‌های اعتراضی در مطالعات اجتماعی، مفاهیم متعلق به یکدیگر تلقی می‌شوند؛ زیرا خارج از نهادهای سیاسی اتفاق می‌افتند و از طریق کنش جمعی، بسیج علیه رویه‌های مستقر و ارزش‌های مشترک حمایت می‌شوند. همچنین در چرخه‌های اعتراضی، مرز مشخصی بین آنها وجود ندارد؛ اما خیزش‌های اجتماعی، تکامل شورش‌هاست و اگرچه از لحاظ محتوا و شکل ظهور، کم‌وبیش شبیه شورش‌اند، در اعتراض به مسائل مشخصی رخ می‌دهند و دامنه، دوام و قدرت سرایتی بیش از شورش دارند. جنبش‌ها حول محور ایده‌ها و مطالباتی کم و بیش مشخص، شکل می‌گیرند و گرچه کنشگران آن ممکن است سازمان مشخصی نداشته باشند، شبکه‌های ارتباطی مؤثر و استمرار و دوام اقدام جمعی، هویت و جذب سرمایه اجتماعی دارند (گلدستون، ۲۰۰۰: ۳۸۰-۳۷۱). با این حال، در این پژوهش با وجود تفاوت بین ویژگی اقدامات جنبشی در سال ۱۳۸۸ با فعالیت‌های خیزشی در سال‌های ۱۳۹۶ و ۱۳۹۸، با توجه به کاربرد یکسان شبکه‌های اجتماعی در این حوادث و ظرفیت بالای جنبشی در هر سه رخداد، با تسامح از مفهوم جنبش اعتراضی استفاده می‌شود.

چهره و میدانی تکثیر می‌کردند و هویتشان آشکار و شناسایی‌شدنی بود.

رزمجو و عنایتی شبکالایی (۱۳۹۶) در کتاب نقش رسانه‌های مجازی در فتنه سال ۱۳۸۸، نقش رسانه‌ها (اعم از ماهواره، سایت‌های خبری و شبکه‌های اجتماعی) را در سازمان‌دهی و پوشش خبری اعتراضات پس از انتخابات ۱۳۸۸ بررسی می‌کنند. در این کتاب، تأثیر رسانه‌های جدید بر رفتار سیاسی کاربران در ایران بررسی و ضمن واکاوی ابعاد مفهومی و نظری، تعامل میان اینترنت و رفتار سیاسی کاربران در ایران، الگوهای کنش ارتباطی در فضای مجازی نیز تبیین شده است. نویسنده با بررسی ۱۳ نمونه از تکنیک‌های تبلیغاتی رسانه‌های مخالف در دهمین دوره انتخابات ریاست‌جمهوری، تلاش کرده است تا نقش شبکه‌های اجتماعی و اینترنت را در فرایند تشدید قطبی‌شدن جامعه تبیین کند و در نهایت نقش رسانه‌های جدید را در بحران‌های پس از انتخابات و ظرفیت‌های شبکه‌های اجتماعی را در اعتراض‌های پس از انتخابات بررسی می‌کند.

لی^۱ (۲۰۱۸) در مقاله «نقش رسانه‌های اجتماعی در اعتراض: مورد شمع‌افشانی در کره جنوبی»، به دنبال تعریف نقش رسانه‌های اجتماعی و ابزارهایی است که مردم برای سازمان‌دهی مشارکت اعتراضی از آنها استفاده می‌کنند. این محقق بر داده‌های نظرسنجی جمع‌آوری‌شده از ۹۲۲ نفر از معترضان در کره جنوبی در طول مراسم شمع‌افشانی در سال ۲۰۱۶ و با تأکید ویژه بر فیس‌بوک به عنوان یک شبکه اجتماعی، متمرکز شده است. براساس یافته‌ها، فراوانی استفاده از فیس‌بوک به‌طور قوی و مثبت با مشارکت اعتراضی مرتبط است، به‌طوری که ۶۶ درصد از معترضان به‌طور منظم از فیس‌بوک استفاده می‌کردند. محقق نشان می‌دهد فیس‌بوک از یک تسهیلات متمرکز برای مصرف اخبار و گفتمان سیاسی در الگوریتم خود استفاده و اشتراک‌گذاری اعتراض را تشویق می‌کند و نشان می‌دهد که اگرچه قرارگرفتن تصادفی در معرض

اعتراضات سال‌های ۱۳۸۸، ۱۳۹۶ و ۱۳۹۸ چه الگویی وجود دارد؟ نقطه اشتراک این رخدادها، گستره کشوری اعتراضات، جامعه‌محوربودن و نقش‌آفرینی برجسته شبکه‌های اجتماعی مجازی بوده است؛ به‌طوری که از حیث بسیج منابع و سازمان‌دهی اعتراضات، تکیه بر فناوری‌های نوین رسانه‌ای در این جنبش‌های اعتراضی، بسیار بارز بوده است. این مقاله با استفاده از یک رویکرد کیفی و مصاحبه‌های عمیق و نیمه‌ساختاریافته با نخبگان دانشگاهی ارتباطات و علوم سیاسی، تلاش می‌کند تا مکانیسم بسیج جنبش‌های اعتراضی را از طریق شبکه‌های اجتماعی، بررسی کند.

پیشینه پژوهش

تحقیقات زیادی در راستای تأثیر شبکه‌های اجتماعی و اینترنت در حوزه جوانان، زنان، دانشجویان، یادگیری، اوقات فراغت و مشارکت سیاسی به انحاء مختلف و بیشتر، با استفاده از رویکرد کمی در مجلات علوم اجتماعی به چشم می‌خورد. در مطالعات داخلی درباره تأثیر شبکه‌های اجتماعی مجازی بر جنبش‌های اجتماعی، که موضوع این مقاله است، مطالعات زیادی انجام نشده است و تعدادی از محققان، تأثیرات فضای مجازی را بر امنیت ملی در سطح استراتژی و راهبرد بررسی کرده‌اند. در ادامه چند نمونه از پژوهش‌های انجام‌شده، بررسی می‌شود:

سردارنیا (۱۳۸۸) در مقاله «اینترنت، جنبش‌های اجتماعی جدید و بسیج اعتراض‌ها»، چهار کارکرد عمده اینترنت را در جنبش‌های اجتماعی جدید، به این صورت برمی‌شمارد: کارکرد شناختی و تبلیغاتی، هویت‌سازی، شبکه‌سازی و ایجاد ائتلاف و سازمان‌دهی اعتراضات. او بر کارکرد شبکه‌های اجتماعی در جنبش‌های اجتماعی تأکید می‌کند و مسائل مربوط به حوزه امنیت اطلاعات، نظیر پنهان‌سازی هویت و نقش دولت را کنار می‌گذارد. از نظر این پژوهش، شبکه‌های اجتماعی مجازی به دلیل هویت‌ناشناس کاربران، امکان مقابله با معترضان را کاهش می‌دهد و این برخلاف جنبش‌های کلاسیک است که افراد جنبش را از طریق تبلیغات چهره به

¹ Lee

دولت، مفیدتر از فضای واقعی است. مقاله همچنین نشان می‌دهد سانسور رسانه‌های اجتماعی و محدودیت‌های رسمی و غیررسمی برای انتقاد از دولت، سیاست‌های اعتراضی را تشدید می‌کند.

کومان و کمسیو^۳ (2016) در مقاله «فعالیت مدنی مجازی در رومانی: قاب‌بندی اعتراضات آنلاین»، به دنبال تعیین تأثیر اینترنت بر اعتراضات در رومانی، در پاسخ به کشف گاز در روستای پونگ رومانی بوده‌اند. محققان از روش تحلیل محتوا برای بررسی پست‌های فیس‌بوک معترضان از اکتبر ۲۰۱۳ تا فوریه ۲۰۱۴ استفاده کردند. یافته‌های این مطالعه، شواهدی از تأثیر اینترنت و رسانه‌های اجتماعی را بر دامن‌زدن و سازمان‌دهی اعتراضات در فضای مجازی و دادن شتاب چشمگیر به آنها در یک دوره نسبتاً کوتاه نشان می‌دهد.

کامپوس و سیمونز^۴ (2016) در مقاله «جوانان، جنبش‌های اجتماعی و شبکه‌های اجتماعی اعتراضی در زمان بحران»، نقش شبکه‌های اجتماعی مجازی و دیگر ابزار رسانه‌ای را در اعتراضات شناسایی کرده‌اند. مطالعه با انجام یک سلسله‌مصاحبه با برخی از معترضان تأثیرگذار در اعتراضات پرتغال، از رویکرد کیفی استفاده کرده است. نتایج پژوهش نشان داده است که نمی‌توان بدون در نظر گرفتن استفاده از ابزارهای مجازی، به اشکال کنونی بسیج سیاسی و مدنی فکر کرد. در واقع اینترنت نه تنها به‌طور فزاینده خود را فضایی مکمل برای تبادل اطلاعات، ارتباطات و شبکه‌سازی معرفی کرده است، به‌عنوان فضایی مناسب برای مشارکت عمومی نیز به آن تأکید شده است. استفاده جوانان، به‌ویژه به دلیل مهارت آنها در ابزارها و پلتفرم‌های اجتماعی و مشارکت آنها (۷۷درصد) در بسترهای مجازی مطالعه‌شده درخور توجه است.

لوپس^۵ (2014) در مطالعه «تأثیر رسانه‌های اجتماعی بر جنبش‌های اجتماعی: فرصت‌های جدید و ساختار بسیج»،

اخبار در فیس‌بوک طبیعی است، به اقدامات سیاسی بیشتر، مانند بیان نظرهای سیاسی در فیس‌بوک منجر نشده است.

ترره، جپسن و ماتونی^۱ (2017) در مقاله «مقایسه مفهومی رسانه‌های اعتراضی دیجیتال: جنبش‌های ضد ریاضت اقتصادی در اسپانیا، ایتالیا و یونان»، سعی دارند نقش رسانه‌های جدید را در اعتراضات مجازی علیه اقدامات ریاضتی در اسپانیا، ایتالیا و یونان توصیف کنند. برای دستیابی به این هدف، محققان از رویکرد کیفی استفاده کردند و ۶۰ مصاحبه نیمه ساختاریافته را با فعالان رسانه‌های مستقلی انجام دادند که در موج اعتراضات اجتماعی در سال ۲۰۱۱ شرکت داشتند. نتایج نشان داد رسانه‌ها نقش مهمی در فعال‌سازی اعتراضات، به‌ویژه از طریق شبکه‌های اجتماعی داشتند؛ زیرا معترضان ضد دولتی به‌شدت در این ابزارها فعال بودند. محققان اذعان می‌کنند که به‌طور کلی، شبکه‌های اجتماعی در دامن‌زدن به اعتراض‌ها در هر یک از سه کشور مقایسه‌شده (اسپانیا، ایتالیا و یونان)، با تأثیر و اندازه متفاوت، مؤثر بوده است.

دنيسووا^۲ (2017) در مقاله «دموکراسی، اعتراض و حوزه عمومی در روسیه پس از اعتراضات ضد دولتی: ۲۰۱۲-۲۰۱۱»، به دنبال تعیین سهم رسانه‌های اجتماعی در اعتراضات ضد دولتی روسیه، بین سال ۲۰۱۱ تا ۲۰۱۲ بوده است. محقق برای دستیابی به این هدف، محتوای گروهی از صفحه‌های شبکه اجتماعی فیس‌بوک و توئیتر را با استفاده از رویکرد توصیفی و تحلیل محتوایی ارزیابی کرده است که معترضان آن استفاده می‌کردند. این مطالعه نتایج متعددی را به دست آورده است که مهم‌ترین آنها وجود تأثیر قوی و درخور توجه رسانه‌های اجتماعی بر اعتراضات روسیه (۸۱درصد) است، به طوری که بسیج اعتراضات تا حد زیادی به‌واسطه شبکه‌های اجتماعی ممکن شده است. به نظر محقق با وجود این نقش حیاتی، رسانه‌های مجازی توانایی ایجاد تفرقه بین معترضان را نیز دارند و بنابراین حضور معترضان در فضای مجازی برای

³ Coman & Cmeciu

⁴ Campos & Simoes

⁵ Lopes

¹ Treré, Jeppesen & Mattoni

² Denisova

اطلاق می‌شود که با هدف دگرگونی اجتماعی یا تغییر بخشی از آن اجتماع انجام می‌شود و معمولاً زمانی شکل می‌گیرد که شیوه توزیع قدرت، قوانین جامعه یا تصمیم‌های اتخاذ شده از سوی سیاست‌گذاران و کسانی که در قدرت‌اند، نتوانند مسائل عمده جاری را حل و نیازهای بیشتر اعضای جامعه را برآورده کنند. جنبش‌های اجتماعی جدید، نظریه پذیرفته شده کمتری دارند و بیشتر همانند رشته‌ای از اعتقادات‌اند که شرایط را برای فهم و تعریف موقعیت بحرانی و اجازه تداوم آن یا انتقال از یک موقعیت خاص به موقعیت دیگر فراهم می‌آورند، ولی در مقابل، فراتر از جمع‌آوری توده‌های مردم برای اعتراض‌اند. آنها نیازمند اشکالی از سازمان و ارتباطات‌اند تا امکان تداوم و تثبیت اهداف جنبش، میسر شود. جنبش‌های اجتماعی معاصر بر عواملی چون هویت، زندگی شخصی، همسایگی، جنسیت و روش و کیفیت زندگی ایمن تمرکز یافته و در حوزه سیاست نیز، به دنبال تغییرات اساسی در نحوه زندگی اجتماعی، به خصوص در حوزه دموکراسی و جامعه مدنی‌اند (Smelser, 1992).

شبکه‌های اجتماعی مجازی: در تعاریف موجود از شبکه‌های اجتماعی مجازی، بیشتر بر سه عنصر «تولید و انتشار محتوا»، «اشتراک‌گذاری» و «تعامل» تأکید می‌شود. شبکه‌های اجتماعی به مثابه یک دسته ابزارهای اینترنتی‌اند که بر بنیان ایدئولوژیکی و تکنولوژیکی وب ۲ استوار می‌شوند و به کاربران امکان تولید محتوا و مبادله آن را می‌دهند. بارزترین ویژگی این شبکه‌ها، عنصر «هویت» است؛ به این معنا که هویت در شبکه‌های اجتماعی مجازی به سمت هرچه واقعی‌تر شدن پیش می‌رود. برخی از ویژگی‌های شبکه‌های اجتماعی عبارت‌اند از: اشتراک‌گذاری ایده‌ها، بسیج‌کنندگی و سازمان‌دهی، دوستی، اعتماد، حلقه‌های مخاطبان، استناد و تعمیم، چندرسانه‌ای بودن، نقد و گفت‌وگو، دنبال کردن و دنبال شدن، پرستیژ، بازنشر، خرد جمعی،

هدف تحقیق را تأثیر رسانه‌های اجتماعی بر اعتراضات و جنبش‌های اجتماعی تعیین و از رویکرد تحلیل محتوا در تحلیل محتوای نشریات، نظرها و توییت‌ها در فیس‌بوک، یوتیوب، توییتر و گروه‌های مجازی استفاده کرده است. داده‌ها از منابع مختلف در برخی کشورها از سال ۲۰۰۸ تا ۲۰۱۲ جمع‌آوری شده است و یافته‌ها نشان می‌دهد توسعه روش‌های سازمان‌دهی جمعی برای ظهور جنبش‌های اجتماعی ضروری است و در وهله اول، بین سازمان‌دهی افراد و رسانه‌های اجتماعی، رابطه‌ای معنادار و قوی وجود دارد. تحقیق اثبات می‌کند که پیام‌رسانی در شبکه‌های اجتماعی از نظر آماری، یک شاخص معنی‌دار برای فعالیت اعتراضی است و پلتفرم‌های اجتماعی به یک ابزار نهادی تبدیل شده‌اند که امکان ظهور جنبش‌های اجتماعی را فراهم می‌کند.

مطالعات جدید انجام شده در موضوع جنبش‌های اعتراضی، عموماً به تغییر اساسی نقش جامعه از پیرو به محرک، با ظهور شبکه‌های اجتماعی اشاره می‌کند. بررسی تغییرات در نهادهای بسیج‌کننده نوین، نشان می‌دهد که جامعه مدنی به مرور زمان و هم‌زمان با صعود جامعه توده‌ای از طریق شبکه‌های اجتماعی، ناتوان شده است. این مطالعات همچنین بر موضوعات فناوری اطلاعات، مانند سرمایه‌گذاری استراتژیک بر فناوری‌های ارتباطی و چالش‌های موجود در مدیریت فناوری اطلاعات و ارتباطات برای کشورهای در حال توسعه، تمرکز می‌کند (Brown & Grant, 2010:101). بررسی پژوهش‌های موجود نشان می‌دهد علاوه بر بحث مفهومی درباره نقش شبکه‌های اجتماعی در جنبش‌های اجتماعی، به درک مدل شکل‌دهندگی این ابزارها به عنوان پلتفرم‌هایی نیاز است که در تسهیل، توسعه و تکامل جنبش‌های اجتماعی مؤثرند.

مفاهیم اصلی پژوهش

جنبش اجتماعی: جنبش اجتماعی به شکلی از عمل جمعی

تیلی و مک‌آدام^۳ از طرفداران نسخه سیاسی بسیج منابع اند که نظریه فرآیند سیاسی نامیده می‌شود (Buechler, 2016: 13-19).

نافرمانی مدنی: نافرمانی مدنی به امتناع فعال و اعلامی شهروندان از اطاعت از برخی قوانین، خواسته‌ها و دستورات دولتی یا رسمی گفته می‌شود که باید غیرخشونت‌آمیز باشد تا «مدنی» خوانده شود؛ از این رو، نافرمانی مدنی گاهی با اعتراضات مسالمت‌آمیز یا مقاومت غیرخشونت‌آمیز برابر می‌شود. مقاله نافرمانی مدنی ثورو^۴ (1849)، با عنوان اصلی «مقاومت در برابر دولت مدنی»، این واژه را در ایالات متحده رایج کرد و تأثیر گسترده‌ای را بر بسیاری از نافرمانی‌های مدنی آینده گذاشت. ایده محرک این مقاله این است که شهروندان از نظر اخلاقی، مسئول حمایت خود در برابر متجاوزان‌اند، حتی زمانی که قانون چنین حمایتی را الزامی نداند. در این مقاله، ثورو دلایل خود را برای امتناع از پرداخت مالیات به‌عنوان اقدامی اعتراضی علیه برده‌داری و جنگ مکزیک و آمریکا توضیح داده است. (Thoreau, 1849: 189-211).

تمهیدات نظری

جامعه شبکه‌ای و بسیج منابع در جنبش‌های اجتماعی

اصطلاح «جنبش اجتماعی» را جامعه‌شناسی آلمانی به نام لورنزفون اشتاین^۵ در سال ۱۸۵۰ معرفی کرد؛ اما دانشمندان همواره درباره مفهوم آن از نظر روش‌شناختی بحث کرده‌اند (Della Porta, 2014: 76). دانشمندان جنبش اجتماعی را به معنای گروهی سازمان‌یافته از مردم معرفی می‌کنند که در حال کشمکش با مخالفان مشخص، دارای هویت مشترک، باور واحد با برنامه مشترک و فعالیت جمعی برای ترویج یا مقاومت در برابر یک امر اجتماعی در جهت تغییر جامعه‌اند. دیانی^۶ (2002) با درک متفاوتی از جنبش‌های اجتماعی یک سنتز، شامل تمام جنبه‌های مرتبط با این مفهوم را پیشنهاد

جهانی‌بودن، سرگرمی، ساختار دموکراتیک، قدرت سرمایه اجتماعی، تحرک اجتماعی و ابتکار و خلاقیت.

جامعه شبکه‌ای: جامعه شبکه‌ای عبارتی است که از سال ۱۹۹۱ در ارتباط با تغییرات اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی ناشی از گسترش فناوری اطلاعات و ارتباطات شبکه‌ای مجازی ابداع شد. خاستگاه فکری این ایده را می‌توان در کار نظریه‌پردازان اجتماعی جست و جو کرد که تأثیر مدرنیسم و سرمایه‌داری صنعتی را بر الگوهای پیچیده وابستگی، سازمان‌دهی، تولید و تجربه تحلیل می‌کردند. اصطلاح جامعه شبکه‌ای را اولین بار ون‌دایک^۱ (2006)، جامعه‌شناس هلندی، در کتاب *جامعه شبکه‌ای* به کار برد. او جامعه شبکه‌ای را جامعه‌ای تعریف می‌کند که در آن ترکیبی از شبکه‌های اجتماعی و رسانه‌ای، شیوه اصلی سازمان‌دهی و مهم‌ترین ساختارهای آن را در همه سطوح (فردی، سازمانی و اجتماعی) شکل می‌دهد. ارتباطات شخصی و شبکه‌های اجتماعی را فناوری دیجیتال پشتیبانی می‌کند؛ یعنی شبکه‌های اجتماعی و رسانه‌ای در حال شکل‌دادن به مهم‌ترین ساختارهای جامعه مدرن‌اند.

بسیج منابع: بسیج منابع فرآیند دریافت منابع از تأمین‌کننده منابع، با استفاده از مکانیسم‌های مختلف برای اجرای اهداف از پیش تعیین شده یک سازمان است و در مطالعه جنبش‌های اجتماعی معتقد است که موفقیت جنبش‌های اجتماعی، به منابع (زمان، پول، مهارت‌ها و غیره) و بسیج مردم برای دستیابی به اهداف جنبش بستگی دارد. بسیج منابع جنبش‌ها را نهادهای اجتماعی عقلانی می‌داند که کنشگران اجتماعی با هدف اقدام سیاسی در آن ایجاد و پراکنده می‌شوند. این نظریه فرض می‌کند که افراد منطقی و جنبش‌های اجتماعی، هدف‌گرایند. در نظریه بسیج منابع، مک‌کارتی و زالد^۲ (1977)، مبتکران و مدافعان نسخه اقتصادی این نظریه

³ Tilly and McAdam

⁴ Thoreau

⁵ Lorenz von Stein

⁶ Diani

¹ Van Dijk

² McCarthy and Zald

شهری است (کاستلز، ۱۳۹۴: ۲۴۰).

جنبش‌های اجتماعی شبکه‌ای به‌طور هم‌زمان، محلی و جهانی‌اند. جنبش‌ها اگرچه در یک جامعه خاص و بنابر دلایل خاصی شروع می‌شوند، جهانی نیز هستند؛ زیرا به‌وسیله اینترنت به سراسر جهان متصل‌اند، از تجربیات دیگران یاد می‌گیرند، مباحث‌های جهانی و مستمر دارند و برای راهپیمایی‌های مشترک و هم‌زمان جهانی، فراخوان می‌دهند. از این نظر، جنبش‌ها تا اندازه زیادی خودجوش و معمولاً بر اثر اخگر خشم، مرتبط با یک رویداد خاص یا اوج نفرت از کنش‌های حاکمان برانگیخته می‌شوند. معمولاً بی‌اعتمادی مشارکت‌کنندگان در جنبش‌ها، هرگونه نمایندگی، تفویض قدرت و رهبری را نفی می‌کند و تصمیم‌سازی معمولاً در مجمع‌ها و کمیته‌های تعیین‌شده در مجمع‌ها اتفاق می‌افتد و از قاعده ضمنی خودحکومتی^۳ جنبش مردم حاضر در آن تأثیر می‌گیرد. هدف اصلی این قاعده، استوارکردن شالوده‌های دموکراسی واقعی آینده، از طریق تمرین در جنبش است (کاستلز، ۱۳۹۴: ۲۴۲).

ویژگی مشترک دیگر جنبش‌های اجتماعی، افقی بودن شبکه‌های موجود در اینترنت و فضای شهری است که سبب باهم‌بودن کنش‌های جمعی و تقویت‌کننده همکاری و همبستگی در جنبش‌های اجتماعی است. مردم از طریق باهم‌بودن بر ترس غلبه و امید را کشف می‌کنند. این جنبش‌ها به‌شدت خودتأمل‌گردند^۴ و به‌طور مداوم خود را به‌عنوان جنبش و فرد، پرسش می‌کنند؛ پرسش‌هایی درباره آنچه هستند، آنچه می‌خواهند به آن دست یابند، نوعی از دموکراسی و جامعه‌ای که آرزوی آن را دارند و چگونگی اجتناب از گرفتاری‌ها و دام‌هایی که بسیاری از جنبش‌های شکست‌خورده در آن گرفتار شده‌اند.

خودتأملی بودن جنبش‌های مبتنی بر شبکه‌های اجتماعی، پایگاهی تکنولوژیک را برای ساخت خودمختاری کنشگر اجتماعی اعم از کنشگر فردی یا جمعی در مقابل نهادهای

می‌کند: «جنبش اجتماعی شبکه‌ای از تعاملات غیررسمی بین تعداد زیادی از افراد، گروه‌ها و یا سازمان‌ها است که براساس هویت مشترک به‌صورت جمعی، درگیر فعالیت‌های سیاسی یا فرهنگی هستند». موفقیت جنبش‌های اجتماعی به در دسترس بودن دارایی‌ها و بازیگرانی است که از منابع بسیج در جنبش‌ها به‌طور مؤثر استفاده می‌کنند؛ از این جهت توجه بر شناسایی شبکه‌های اجتماعی عضویت و ساختارهایی متمرکز است که از بسیج حمایت و جریان پایدار منابع لازم را برای سازمان‌دهی جنبش فراهم می‌کنند.

در این پژوهش از نظریه جامعه شبکه‌ای کاستلز^۱ (۱۳۹۳) و مفاهیم مربوط به آن استفاده شده است. کاستلز جامعه شبکه‌ای را جامعه‌ای می‌داند که در آن روابط تولید، قدرت و تجربه به‌گونه‌ای روزافزون، حول شبکه‌های اجتماعی شکل می‌گیرد. به تعبیر او جامعه شبکه‌ای، جامعه‌ای است که ساختارهای اجتماعی آن درباره شبکه‌های فعال‌شده از فناوری‌های اطلاعاتی، ارتباطاتی و پردازش‌شده دیجیتال و مبتنی بر میکروالکترونیک شکل گرفته است.

این دگرگونی بنیادی شکل گرفته در عرصه ارتباطات و کاربرد اینترنت و شبکه‌های بی‌سیم به‌عنوان پایگاه‌های ارتباط دیجیتال، باعث ظهور وضعیتی به نام خودارتباطی توده‌ای^۲ شده است و مبتنی بر شبکه‌های اجتماعی افقی و ارتباط تعاملی و فضای خودمختاری است که معمولاً حکومت‌ها و شرکت‌ها به‌دشواری آن را کنترل می‌کنند (Castells, 2005: 13). جنبش‌های اجتماعی در جامعه شبکه‌ای متأثر از شبکه‌های اجتماعی مجازی، ویژگی‌های مشترکی پیدا کرده‌اند که در سراسر جهان یکسان‌اند. این جنبش‌ها به‌صورت شبکه‌ای‌اند و اگرچه با استفاده از اینترنت و موبایل آغاز می‌شوند، با استمرار اشغال فضای شهری، به جنبش تبدیل می‌شوند. آزادی و سرکوب‌ناپذیری جنبش‌های اجتماعی از طریق فضای خودمختاری تضمین می‌شود که پیوند فضای سایبر و فضای

³ Self-Government

⁴ Self-reflective

¹ Castells

² Mass Self-Communication

مردمی نیازی ندارد و به یک سازمان مستقر تبدیل شده است و معمولاً کارکنان حقوق‌بگیر دارد؛

۴. وقتی مردم از هواخواهی جنبش دور می‌شوند و جنبش جدیدی را پی می‌گیرند، جنبش یا در تغییری که به دنبالش بوده است، موفق شده است و یا مردم دیگر موضوع را جدی نمی‌گیرند. در این حالت، جنبش در مرحله افول قرار می‌گیرد (Press, 2011: 16-20).

شبکه‌های اجتماعی در همه مراحل جنبش‌های اجتماعی و نیز تمام انواع آن، سازمان جنبش را قادر کرده است تا اطلاعات را به شکلی ارزان و مؤثر، تولید و توزیع کنند و امکان دریافت واکنش‌ها و بازخوردها را نیز فراهم کرده است. این امر تا حدود زیادی به‌واسطه ساختار اینترنت به‌عنوان یک نظام ارتباطی غیرمتمركز و نامتمركز امکان‌پذیر شده است، یعنی نظامی که محتوای آن را عمدتاً کاربران فراهم می‌کنند. این ویژگی با خصوصیات مطلوب جنبش‌های اجتماعی، نظیر پروتکل‌های غیر سلسله‌مراتبی و باز، ارتباطات آزاد و سرانجام اطلاعات و هویت‌های خود تولید شونده، هماهنگی دارد؛ به همین دلیل شاهد تبدیل ابزارهای نوین ارتباطی به‌ویژه شبکه‌های اجتماعی مجازی، به منابع مهمی برای بسیج اقدام جمعی و متعاقب آن، سازمان‌دهی و پیاده‌سازی جنبش‌های اجتماعی در سراسر جهان هستیم.

روش پژوهش

این پژوهش به‌لحاظ هدف کاربردی بوده و از رویکرد کیفی استفاده کرده است. روش تحقیق، تحلیل مضمون بروان و کلارک^۳ (2006) و تکنیک گردآوری داده‌ها، مصاحبه نیمه‌ساختاریافته با نخبگانی از استادان دانشگاه در رشته‌های ارتباطات، علوم سیاسی و پلیس فتای فراجاست که به روش نمونه‌گیری گلوله‌برفی و به‌صورت هدفمند انتخاب شدند. معیار نخبگی افراد انتخابی، فعالیت‌های پژوهشی و سوابق

جامعه فراهم می‌کند. کاستلز خودمختاری ارتباط را ذات جنبش‌های اجتماعی می‌داند که جنبش را قادر می‌کند تا با دورزدن کنترل‌دارندگان قدرت، به‌طور مستقیم با جامعه مرتبط شود. این فناوری‌های نوین ارتباطی از طریق امکانات بی‌زمان و بی‌مکانی که در اختیار باورها و عقاید مختلف سیاسی، فرهنگی و اجتماعی قرار می‌دهند، همواره به تقویت جریان‌های مقاومت در برابر جریان قدرت و سلطه کمک کرده‌اند (کاستلز، ۱۳۹۴: ۲۴۸-۲۴۴).

دیوید آبرل^۱ با در نظر گرفتن آنچه جنبش به دنبال تغییرش است و میزان تحول آن، چهار نوع جنبش اجتماعی را شناسایی کرد، شامل جنبش‌های اجتماعی بدیل، رستگاری، اصلاحی و انقلابی. جنبش‌های اجتماعی بدیل معمولاً بر بهبود و تغییرات محدود و خاص در باورها و رفتار فردی متمرکزند. جنبش‌های رستگاری که گاهی جنبش‌های مذهبی نیز نامیده می‌شوند، «معناجو» هستند و هدفشان برانگیختن تغییر درونی یا رشد معنوی در افراد است. جنبش‌های اجتماعی اصلاح‌کننده به‌دنبال تغییرات موردی و محدود در ساختار اجتماعی و البته با هدف اصلاح کل جامعه‌اند. در جنبش‌های انقلابی نیز هدف، تغییر کامل و همه‌جانبه جامعه است (Sovacool, 2022: 18). بلومر و تیلی^۲ نیز با بررسی چرخه حیات جنبش‌های اجتماعی، یعنی چگونگی ظهور، رشد و در برخی موارد از بین رفتن آنها، یک فرآیند چهار مرحله‌ای را ترسیم کردند که از طریق آن سیر توسعه و افول جنبش‌های اجتماعی را نشان می‌دهند:

۱. در مرحله مقدماتی، مردم از یک موضوع آگاه می‌شوند و رهبران ظهور می‌کنند؛
۲. به‌دنبال آن مرحله ادغام می‌آید که افراد با هم متحد می‌شوند و سازمان‌دهی برای عمومی کردن موضوع و افزایش آگاهی اتفاق می‌افتد؛
۳. در مرحله نهادینه‌سازی، جنبش دیگر به داوطلبی

¹ David Aberle

² Bloomer and Tilly

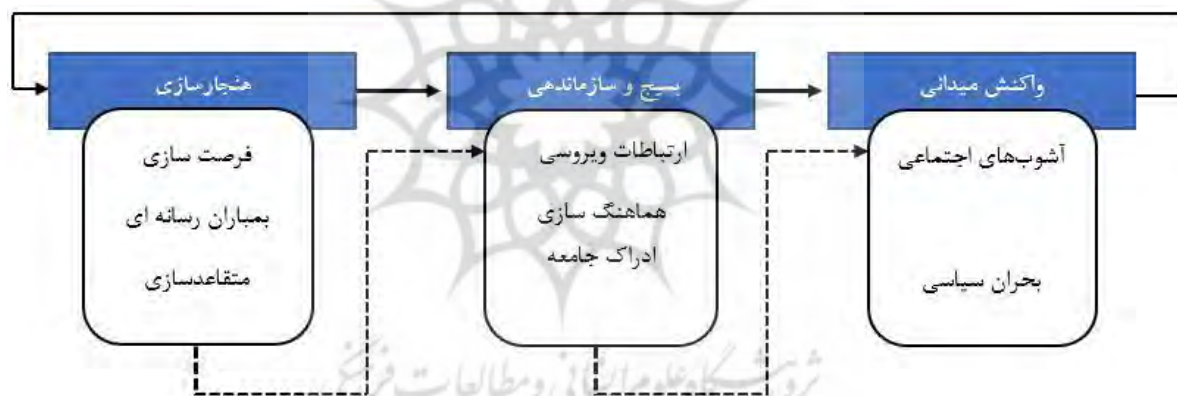
³ Braun & Clarke

شناسایی رویدادها و فرآیندهای کلیدی مربوط رویدادهای پس از انتخابات ۱۳۸۸، اعتراضات دی‌ماه ۱۳۹۶ و رخدادها پس از گرانی بنزین در سال ۱۳۹۸ استفاده کرد تا بتواند خط تحقیق را تسهیل کند. از نظر تحلیل داده‌ها، ابتدا روایت‌هایی درباره جنبش‌ها، رویدادها و پیامدهای کلیدی آن با توجه به داده‌های ثانویه‌ای برای درک اولیه نقش شبکه‌های اجتماعی در جنبش‌ها توسعه داده شد که قبل از انجام مصاحبه جمع شد؛ سپس با کدگذاری داده‌های حاصل از مصاحبه، مضامین به دست آمده تحلیل شد که نقش شبکه‌های اجتماعی را توصیف می‌کنند. هم‌زمان بر انتزاع مضامین نوظهور برای استخراج یک مدل مفهومی تمرکز شد که فرآیند بسیج منابع را در جنبش‌های اعتراضی خلاصه می‌کند (شکل ۱).

کاری عمده، مرتبط با موضوع مطالعه است. نمونه‌گیری تا زمان اشباع داده‌ها (نفر دوازدهم) ادامه یافت و دو نمونه دیگر برای اطمینان از رسیدن به نقطه اشباع (نقطه‌ای که در آن داده‌های جمع‌آوری شده اضافی، موردی را به مدل مفهومی اضافه نمی‌کند یا در تضاد با آن نبود) انجام شد (Creswell & Poth, 2018). بر این اساس، در مجموع با چهارده نفر از نخبگان انتخاب‌شده، مصاحبه نیمه‌ساختاریافته با مدت زمان بین ۵۰ تا ۸۰ دقیقه انجام شد.

مفاهیم ناظر به پژوهش بسیج منابع و سازمان‌دهی جنبش‌ها، لنز نظری فرآیند جمع‌آوری داده‌ها بود. علاوه بر جمع‌آوری داده‌های اولیه، شامل مصاحبه نیمه‌ساختاریافته با افراد مصاحبه‌شونده، داده‌های ثانویه از منابعی مانند وبسایت‌های دولتی، گزارش‌ها، کتاب‌ها و مقالات برای

شکل ۱- مدل مفهومی نقش شبکه‌های اجتماعی در جنبش‌های اعتراضی

Fig 1- Conceptual model of the role of social networks in protest movements

اجتماعی مجازی در شکل‌گیری جنبش‌های اعتراضی، این مضامین در قالب ۷ مضمون فرعی و ۳ مضمون اصلی سازمان داده شد. به‌منظور اطمینان از اعتبار پژوهش، از ملاک‌های چهارگانه لینکن و گوبا^۱ (2013) استفاده شد. بر این اساس، برای اثبات صحت و استحکام داده‌ها از معیارهای قابلیت اعتماد (تخصیص زمان کافی و مناسب به جمع‌آوری داده‌ها و ایجاد رابط حسنه)، تأییدپذیری (علاقه به پدیدۀ مدنظر، مطالعه طولانی مدت و تلاش برای بهره‌مندی از نظرهای

برگزاری مصاحبه‌ها به دو صورت حضوری و غیرحضوری (به‌لحاظ شرایط شیوع بیماری کرونا) با استفاده از نرم‌افزارهای ارتباط آنلاین انجام شد. پس از پایان مصاحبه‌ها، متن آنها به صورت دستی پیاده‌سازی و با جست‌وجوی مضامین و استخراج کدهای اولیه، در مجموع ۷۸ مفهوم کلیدی استخراج شد. در این مرحله با تفسیر مضامین به دست آمده، کدهای با همانندی بالا، به ۲۶ واحد معنایی فشرده تبدیل شد. در نهایت با سطح انتزاعی بالاتر و تشخیص مفاهیم کلیدی و واحدهای معنایی درباره نقش شبکه‌های

¹ Lincoln & Guba

خبرنگار آمریکایی، با اشاره به صفحه فیس‌بوک موسوی، برای توزیع اخبار و اطلاعات، شبکه‌های اجتماعی مجازی را «ستون فقرات» این جنبش اعتراضی دانست (Hashemi, Postel, 2010:7). براساس یک پژوهش میدانی دیگر، بزرگ‌ترین مزیت توییت در حوادث سال ۱۳۸۸، آگاهی جهان از وقایع رخ داده شده در ایران دانسته شده است. به عبارت دیگر، توییت علاوه بر سازمان‌دهی مخالفان در بعد داخلی، در فضای بین‌المللی هم نقش مهمی ایفا کرده است. در این باره آمده است: «از نظر شرکت‌کنندگان در پژوهش، رسانه‌های اجتماعی به‌ویژه فیس‌بوک، یوتیوب و توییت با توجه به قطع خدمات پیامک توسط دولت، نقش قابل توجهی در ایجاد انگیزه، اطلاع‌رسانی و سازمان‌دهی آنها برای حضور در خیابان‌ها ایفا کرده است» (Rahaghi, 2012:174).

حوادث سال ۱۳۸۸، اولین قدرت‌نمایی بزرگ شبکه‌های اجتماعی برای کمک به گسترش اعتراضات، بسیج مخالفان سیاسی، شکل‌دادن به گفتمان سیاسی و تسهیل اقدام علیه دولت را در ایران به تصویر کشید و به‌نوعی راهنمای جنبش‌های اجتماعی پس از خود، به‌خصوص جنبش‌های موسوم به بهار عربی در خاورمیانه شد. هرچند استفاده از عباراتی مانند «انقلاب مبتنی بر اینترنت» و «انقلاب توییتی» برای توصیف این جنبش اعتراضی، اغراق‌آمیز به نظر می‌رسد، نقش فیس‌بوک و توییت در این حوادث به قدری محسوس بود که مارک فایفل^۲، مشاور سابق امنیت ملی آمریکا، بعدها نوشت: «بدون توییت، مردم ایران برای دفاع از آزادی و دموکراسی، احساس قدرت و اعتماد به نفس نمی‌کردند» و خواستار نامزد شدن توییت برای جایزه صلح نوبل شد (Gladwell, 2010).

بین ۲۱ خرداد تا ۴ تیر سال ۱۳۸۸، در مجموع ۲،۰۲۴،۱۶۶ توییت درباره انتخابات ایران ثبت شد که ۴۸۰،۰۰۰ نفر توییت کرده بودند. از این تعداد ۵۹/۲ درصد فقط یک‌بار توییت کرده بودند و حدود ۶۵ درصد توییت‌ها به ۱۰ درصد افراد مربوط بود. هشتگ انتخابات ایران، ایران، تهران، موسوی و ندا^۳، در

متخصصان در این زمینه، قابلیت وابستگی (قراردادن تحلیل‌ها در اختیار یک تحلیلگر کیفی مجرب) و قابلیت انتقال (ثبت و توصیف دقیق روش و ابزار پژوهش و فرایند پژوهش) استفاده شد (Lemon & Hayes, 2020). در ادامه، جنبش‌های موردی بررسی شده تشریح و در بخش بعدی، یافته‌های تحقیق ارائه شده است.

جدول ۱- مشخصات خبرگان مصاحبه‌شده

Table 1- Characteristics of the interviewed experts

ویژگی‌های جمعیت‌شناختی	فراوانی	درصد
جنسیت	مرد	۸۵/۷
	زن	۱۴/۳
سن	کمتر از ۳۵ سال	۲۱/۴
	بین ۳۵ تا ۵۰ سال	۵۰
	بالاتر از ۵۰ سال	۲۸/۶
سابقه کاری	۱۰ تا ۲۰ سال	۵۷
	بالای ۲۰ سال	۴۳
تحصیلات	دکتری	۷۹
	کارشناسی‌ارشد	۲۱
	مجموع	۱۰۰

تشریح جنبش‌های اعتراضی

اعتراضات پس از انتخابات ریاست جمهوری سال ۱۳۸۸

در ۲۳ خرداد ۱۳۸۸، زمانی که نتیجه رسمی انتخابات ریاست جمهوری اعلام شد، طرفدارانی که به نتیجه انتخابات اعتراض داشتند، به خیابان آمدند و صحت نتیجه انتخابات را زیر سؤال بردند. این موضوع آغازی بر چند ماه فعالیت اعتراضی با عنوان «جنبش سبز» و بزرگ‌ترین رویداد سیاسی بعد از انقلاب اسلامی بود. در مدت کوتاهی، تصاویر و کلیپ‌های تجمعات در اینترنت به اشتراک گذاشته شد و در نتیجه، شبکه‌های اجتماعی مجازی با وجود محدودیت‌های اینترنتی به عرصه مهمی برای سازمان‌دهی معترضان و به اشتراک گذاری اخبار و اطلاعات تبدیل شد. کورزمن^۱،

² Mark Pfeiffer

³ #Iran Election, #Iran, #Tehran, #Mousavi, #Neda

¹ Kurzman

انتخابات بود؛ اما در سال ۱۳۹۶، شبکه‌های مجازی اجتماعی بیشتر بر تسهیل تجمعات و فراخوان‌ها تمرکز داشت. این اعتراضات که ریشه‌های اقتصادی داشت، به سرعت به اعتراضات سیاسی تبدیل شد و درست مانند سال ۱۳۸۸، پلتفرم‌های اجتماعی به ابزاری برای سازمان‌دهی معترضان تبدیل شدند. در حوادث پس از انتخابات سال ۱۳۸۸، اعتراضات علیه نتیجه انتخابات ریاست‌جمهوری بود و در سال ۱۳۹۶، دلایل اقتصادی داشت. همچنین، جمعیت معترضان در این دو رویداد، متفاوت بود. در اعتراضات ۱۳۸۸، شهرهای بزرگ و مراکز استان شاهد تجمعات بودند، در حالی که سال ۱۳۹۶، اعتراضات در شهرهای کوچک و حاشیه‌نشین و با گستردگی بیشتری همراه بود.

پلتفرم اجتماعی تلگرام در سال ۱۳۹۶، نقش ویژه‌ای در ناآرامی‌های اجتماعی و مدنی داشت. براساس اعلام معاون وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی در بهمن ۱۳۹۶، حدود ۵۰ میلیون ایرانی در شبکه تلگرام عضو بودند و ایرانیان روزانه ۲/۷ میلیارد از تلگرام بازدید داشته‌اند و ۷۵۰ هزار کانال فارسی در آن تشکیل شده بود. این وضعیت باعث شد که دامنه جغرافیایی اعتراض‌ها، که از مشهد شروع شده بود، به فاصله اندکی به سراسر ایران تسری یابد، به طوری که ۳۷ درصد اعتراضات دی ۱۳۹۶ در شهرهای کوچک به وقوع پیوست (ضیایی‌پور، ۱۳۹۶).

در این اعتراضات، یک کانال تلگرامی به نام «آمدنیوز»، مسئولیت اشتراک‌گذاری اطلاعات و کمک به سازمان‌دهی اعتراضات را بر عهده داشت. مدیر آمدنیوز با دادن اطلاعات نادرست، مدعی افشاگری فسادهای موجود در بدنه حاکمیت و مقامات ایرانی بود و با این شگرد، مردم را به مقابله با دولت ترغیب می‌کرد. این کانال تلگرامی در طول اعتراض‌های سال ۱۳۹۶، یکی از مهم‌ترین رسانه‌هایی بود که از طریق بسترسازی برای سازمان‌دهی و فراخوان گروه‌های مخالف، به عنوان تأثیرگذارترین رسانه این اعتراض‌ها مطرح شد. اساساً در اعتراض‌های سال ۱۳۹۶، آشوب‌ها و اعتراضات تلگرام‌محور

این مدت از پرکاربردترین هشتک‌ها بوده است (www.webecologyproject.org). فیس‌بوک نیز در کمک به بسیج اعتراضات، نقش آفرین بوده است. تنها شش روز پس از انتخابات ریاست‌جمهوری، این شرکت نسخه بتای سایت خود را به زبان فارسی منتشر کرد. یک کارشناس فیس‌بوک در پستی در وبلاگ فیس‌بوک، گزارش داد که این شرکت، نسخه فارسی فیس‌بوک را برای گنجانیدن حجم بالای اخبار و اطلاعات به اشتراک گذاشته شده در فیس‌بوک، به روزرسانی و آن را برای استفاده ایرانیان آماده کرده است (Parr, 2009). یوتیوب هم با کاهش ممنوعیت‌های خود که به صورت هشدار گرافیکی در ویدئوهای حاوی تصاویر خشن وجود دارد، در پخش گسترده ویدئوهایی از تحولات ایران نقش مهمی داشت، طبق یک گزارش فقط در روز ۱۷ ژوئن ۲۰۰۹، بالغ بر ۹۳۰۰۰ ویدئو مرتبط با تحولات ایران در مدت ۲۴ ساعت در یوتیوب آپلود شد (Parr, 2009). پخش گسترده یکی از این ویدئوها مربوط به کشته شدن ندا آقاسلطان در حاشیه تجمعات اعتراضی در ۳۰ خرداد، او را به چهره نمادین اعتراضات ایران تبدیل کرد و هشتک «ندا» تا پایان آن روز، به ترند اول توییتر تبدیل شد (Stelter and Stone, 2009).

حوادث دی‌ماه ۱۳۹۶

در اعتراض‌های سال ۱۳۹۶، از تلگرام به عنوان شبکه اجتماعی اصلی برای به اشتراک گذاشتن اطلاعات و سازمان‌دهی معترضان در چالش با دولت استفاده شد. برعکس سال ۱۳۸۸، در این حوادث، در اقدامات پلیسی مانند دستگیری اغتشاشگران و تعطیلی خدمات مخابراتی، بیشتر از کمپین‌های دروازه‌بانی و ارائه اطلاعات درست در برابر اخبار غلط فضای مجازی استفاده شد.

در حوادث سال ۱۳۸۸، تأکید معترضان در استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی، بیشتر برای اطلاع‌رسانی «بین‌المللی» به منظور ایجاد همبستگی و احساس قربابت بین کاربران جهانی اینترنت، با معترضان داخلی حوادث بعد از

کاهش ارتباط شبکه‌های اجتماعی مجازی استفاده می‌کردند، در آبان ۱۳۹۸ اینترنت سراسری را حدود ۵ روز به صورت کامل قطع کردند. این قطعی که از روز جمعه ۲۴ آبان در مناطق خاصی از کشور ایجاد شد، در نهایت در روز شنبه به قطع کامل اینترنت بین‌المللی منجر شد. براساس آمار یک وب‌سایت مانیتورینگ اینترنت، ارتباط اینترنت بین‌المللی پس از قطعی به زیر ۵ درصد رسید که بزرگ‌ترین رویداد از این دست تاکنون، برای یک کشور بوده است (www.netblocks.org, 2019).

یافته‌های پژوهش

یافته‌های این تحقیق از ۷۸ گویه مهم، غیرمشابه و ناهم‌پوشان به دست آمد که ذیل سه مضمون اصلی «هنجارسازی»، «بسیج و سازمان‌دهی» و «واکنش میدانی» مفهوم‌سازی شد.

هنجارسازی

هنجارسازی به توانایی یک جنبش برای ایجاد حمایت مردمی و درگیرکردن مردم عادی در روندهای اعتراضی اشاره دارد. در هنجارسازی، معترضان با ساختن یک روایت دلسوزانه از علل وقوع جنبش و ایجاد تصویری منفی از اقدامات دولت، همراهی مردم را به وسیله شبکه‌های اجتماعی به دست آورند. نظر مصاحبه‌شوندگان درباره تبدیل اعتراضات به یک هنجار اجتماعی مورد اقبال جامعه، به ۳ مقوله فرعی و ۸ واحد معنایی فشرده‌شده دلالت کرد و ذیل مضمون اصلی «هنجارسازی» دسته‌بندی شد.

بود و اطلاعات یک کانال اطلاع‌رسانی به نام آمدنیوز، به همراه چند کانال خبری دیگر مانند بی بی سی فارسی، توانست کشور را در یک جامعه تلگرام‌زده، به سمت اعتراضات اجتماعی سوق دهد.

حوادث آبان ماه ۱۳۹۸

پس از اعلام خبر سهمیه‌بندی سوخت و افزایش قیمت بنزین در روز جمعه، ۲۴ آبان ۱۳۹۸ از سوی وزارت کشور، پیام‌هایی در شبکه‌های اجتماعی منتشر شد که مردم را به حضور در خیابان‌ها و تشویق به نافرمانی مدنی، با خاموش کردن اتومبیل‌ها در اعتراض به این تصمیم فرامی‌خواند. به تدریج از غروب روز جمعه، تجمعات اعتراضی در برخی شهرهای ایران برپا شد (مدنی، ۱۳۹۹: ۳). بهانه افزایش قیمت بنزین، موجب شعله‌ورشدن مجدد آتش زیر خاکستر اعتراض به مشکلات اقتصادی متعدد، اعم از تورم و بیکاری و رکود در سال ۱۳۹۶ بود و به سرعت از حالت مسالمت‌آمیز خارج شد. در نهایت اعتراض‌های معیشتی به یک اغتشاش امنیتی، با گستره فراگیر در بیشتر نقاط کشور، به خصوص شهرهای اهواز، اصفهان، تهران و شیراز تبدیل شد. در این اغتشاش‌ها، به بیش از ۵۰ پایگاه و پاسگاه انتظامی و نظامی حمله شد و ۳۴ آمبولانس، ۷۳۱ بانک، ۱۴۰ مکان عمومی، ۹ مرکز مذهبی، ۷۰ پمپ بنزین، ۳۰۷ خودروی شخصی و غیردولتی، ۱۸۳ خودرو انتظامی و ۱۰۷۶ موتورسیکلت شخصی، هدف حمله قرار گرفتند و در حدود ۱۷۰ نفر طی سه روز، کشته شدند (خبرگزاری فارس، ۱۳۹۹/۸/۲۹).

تصمیم‌گیرندگان امنیتی برخلاف حوادث سال ۱۳۸۸ و اعتراضات سال ۱۳۹۶ که از محدودکردن پهنای باند برای

جدول ۲- مضمون اصلی، مضامین فرعی و واحدهای معنایی درباره «هنجارسازی»

Table 2- The main theme, sub-themes and semantic units about Norming

مضمون اصلی	مضامین فرعی	واحدهای معنایی فشرده
هنجارسازی	فرصت‌سازی	قطعی‌سازی حوادث، برجسته‌سازی حوادث،
	بمباران رسانه‌ای	هویت‌بخشی به حوادث، اخبار جعلی، شایعات،
	متقاعدسازی	نفرت‌پراکنی، کنشگری نخبگان سیاسی و اجتماعی،
		کنشگری سلبریتی‌ها و سوپر بلاگرها

میزان درخور توجهی از ارتباطات رسانه‌ای، صرف مخاطبان خارجی می‌شود. برخی از مصاحبه‌شوندگان، به‌ویژه بر اهمیت رسانه‌ی توئیتر و نوشتن پیام‌ها به زبان انگلیسی برای جلب‌نظر رسانه‌ها، فعالان و دولتمردان خارجی تأکید کردند. در حوادث سال ۱۳۸۸، هنجارسازی از طریق پلتفرم توئیتر موجب حساسیت مردم بسیاری از کشورها شده بود.

در حالی که مصاحبه‌شوندگان در نارسایی شبکه‌های اجتماعی برای متقاعدکردن بیشتر مخاطبان، به اهداف اعتراضات صریح بوده‌اند، اما به طیفی از موفقیت‌ها در ایجاد زیرساخت‌ها و شکل‌گیری فعالیت‌های مجازی قوی و ایجاد الگوهای اشاره کرده‌اند که ممکن است برای بسیج اعتراضات بعدی مفید باشد.

«اگرچه تاکتیک‌های استفاده‌شده در جنبش‌های مورد مطالعه، به اهداف خود نرسید و از هم گسیختگی اجتماعی برابر پیش‌بینی‌ها اتفاق نیفتاد، اما مجموعه‌ی جدیدی از نمادها، خاطرات و گروه‌های فعال مجازی به‌ویژه در نسل جوان ایجاد کرد که نشان از چشم‌انداز گسترده‌ی استفاده از شبکه‌های اجتماعی در اعتراضات آینده دارد» (مصاحبه ۹).

پلتفرم‌ها الگوریتم خود را منتشر نمی‌کنند؛ اما در واقع الگوی ارائه‌شده آنها، احساسات ما را شکل می‌دهند. این مسئله به قطبی‌شدن جامعه، به‌خصوص در مسائل سیاسی کمک می‌کند؛ زیرا حلقه‌ی انسان‌های شبیه به هم، هر روز قوی‌تر می‌شود و با نشان‌دادن اختلافات و تفاوت‌های یکدیگر، همه را علیه هم می‌شوراند. این وضعیت، جامعه را در یک حالت جنبشی و اعتراضی قرار می‌دهد. در این مرحله، یک ایده‌ی قطبش‌پذیر با برجسته‌شدن و تبلیغات وسیع شبکه‌های اجتماعی، که ما آن را با برچسب بمباران رسانه‌ای مشخص کردیم، موجب انتقال فوری اخبار و اطلاعات یک رویداد مهم به مخاطبان می‌شود. نخبگان سیاسی و اجتماعی ممکن است در بمباران رسانه‌ای، به‌صورت مستقیم و یا به‌سبب ترس، به انتقادات دولتی و عواقب قضایی واکنش نشان ندهند و در عوض از سلبریتی‌ها و سوپر بلاگرها استفاده کنند که چهره‌هایی موجه و پرطرفداری برای انتقال پیام‌اند. امروزه فرهنگ سلبریتی

برخی از حوادث یا اتفاقات سیاسی و اجتماعی مانند انتخابات، کشته‌شدن یک فرد توسط پلیس، برگزاری یک برنامه فرهنگی یا افزایش شدید قیمت در برخی کالاها یا خدمات اجتماعی، به‌مثابه جرقه‌اند و تمایل جامعه را به فعالیت و نقش‌آفرینی در جنبش‌های اعتراضی تقویت می‌کنند. این موضوع بهترین فرصت برای بهره‌برداری از یک رویداد، به‌عنوان شروع جنبش اعتراضی محسوب می‌شود. شبکه‌های اجتماعی امکانی را به معترضان ارائه می‌دهد که در حوادث اجتماعی، با دورزدن دروازه‌بانی، خبر رسانه‌های رسمی جامعه را به دو گروه همگن و متضاد، مانند «مردم ستم‌دیده» در برابر «نخبگان فاسد» یا «ما» در برابر «آنها»، قطبی‌سازی کنند.

«درواقع ظهور رسانه‌های جدید و ایجاد دوقطبی

سیاسی یا اجتماعی، یک استراتژی دوتایی برای افزایش مشارکت کسانی است که خود را قربانی کنترل و سانسور دولتی می‌دانند و فرصتی برای اظهارنظر نداشته‌اند» (مصاحبه ۲).

قطبی‌شدن جامعه به‌واسطه عملکرد پلتفرم‌های اجتماعی مانند ترندکردن، توییت‌کردن و بازتوییت‌کردن، از معیارهای کلیدی‌اند که فضایی مناسب را برای اخبار جعلی و تبلیغات ایجاد می‌کنند؛ زیرا با دستکاری، خرید یا جعل این معیارها، این تصور ایجاد می‌شود که یک موضوع خاص، بیانگر نظرهای بیشتر افراد است. واقعیت این است که تبادل پیام در شبکه‌های اجتماعی، به‌گونه‌ای طراحی شده است تا به‌صورت حقیقت برای مخاطب ظاهر شود. بیشتر ایده‌های مبتنی بر جعل، دروغ و یا تئوری‌های توطئه، با سرعت بیشتری نسبت به واقعیت‌ها در رسانه‌های اجتماعی منتشر می‌شود و زمانی که اطلاعات واقعی بررسی شود، آسیب واردشده از اخبار جعلی و تأثیر آن، برگشت‌ناپذیر است (Howard et al., 2017). علاوه بر این، ممکن است پیامدها برای جعلیات یا دروغ‌هایی با موضوع فرهنگی و اجتماعی بیشتر باشد، به‌ویژه زمانی که نفرت‌پراکنی، قوم‌گرایی، نژادپرستی و جدایی‌طلبی به هنجار اصلی در اعتراضات تبدیل شود.

علاوه بر کسب حمایت داخلی به‌واسطه هنجارسازی،

مقابل، عکس‌العمل‌های هیجانی را افزایش می‌دهد (Banks et al., 2021: 614). ژئوپلیتیک هشتگ‌سازی در جنبش‌های اجتماعی مطالعه‌شده، نشان می‌دهد ایجاد کمپین‌های اعتراضی با پشتیبانی اکانت‌های جعلی، موجب رقم‌خوردن مارپیچ سکوت و ایجاد فضای وحشت و اختناق از هرگونه اعلام نظر مخالفان در فضای مجازی می‌شود. این سکوت موجب اکثریت‌پنداری رسانه‌ای شده است و علاوه بر نمایش تصویری ناامن و متزلزل از جامعه برای مردم، بر همراهی و اجماع جهانی برای افزایش فشار بر دولت، تهدید و تحریم‌های اقتصادی مؤثر است.

بسیج و سازمان‌دهی

نظر مصاحبه‌شوندگان درباره بسیج و سازمان‌دهی جنبش‌ها، ما را به ۱۰ واحد معنایی فشرده‌شده و ۲ مضمون فرعی رساند. براساس آنچه در چارچوب نظری ذکر شد، اساساً استراتژی و تاکتیک‌های جنبش‌ها بر مبنای بسیج و سازمان‌دهی منابع آن، پایه‌ریزی و اجرا می‌شود و موفقیت جنبش، رابطه مستقیمی در بسیج و سازمان‌دهی هوادارانی دارد که در مرحله هنجارسازی، جذب ایده‌های رهایی‌بخش جنبش شده‌اند.

به‌واسطه گستردگی شبکه‌های اجتماعی، به یک بخش جدایی‌ناپذیر از زندگی و فرهنگ عامیانه مردم تبدیل شده است؛ اما میدان وسیع حضور و فعالیت سلبریتی‌ها در فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی، از این رو اتفاق می‌افتد که هزینه برخورد با آنها به‌جهت شهرتشان، بالاست.

ماهیت شبکه‌های اجتماعی این قدرت را به کاربر می‌دهد تا با ترغیب یا نفرت‌پراکنی نسبت به یک موضوع دوقطبی‌ساز در یک فعالیت اعتراضی آنلاین، بر احساسات مخاطبان تأثیر بگذارد؛ به همین دلیل رسانه‌های اجتماعی به یک ابزار مؤثر برای متقاعدسازی تبدیل شده‌اند. اساس متقاعدسازی بر آگاهی بخشی مخاطب استوار است؛ اما از این مسئله در پلتفرم‌های اجتماعی با ارائه تبلیغات فریبنده، شایعه، اطلاعات غلط، آزار و اذیت مخالفان (برای مثال با ارسال هرزنامه یا هک صفحات) و استفاده از ربات‌ها و فالوئرهای فیک، سوءاستفاده می‌شود.

مفاهیم قطبی‌شده، با عناوین مختلف هشتگ‌سازی می‌شوند و به تولید خشم و اعتراض کمک می‌کنند. این حمایت به این سبب است که هشتگ، وظیفه انتقال یک مفهوم گسترده را تنها با چند کاراکتر کوتاه بر عهده می‌گیرد. این کاراکترهای کوتاه، فرکانس استدلال و عقلانیت را کاهش و در

جدول ۳- مضمون اصلی، مضامین فرعی و واحدهای معنایی درباره «بسیج و سازمان‌دهی»

Table 3- The main theme, sub-themes and semantic units about Mobilization and organization

مضمون اصلی	مضامین فرعی	واحدهای معنایی فشرده
بسیج و سازمان‌دهی	ارتباطات و ویروسی	ارتباط گسترده و پرحجم، واکنش سریع، ارتباط کم‌هزینه، ناشناس بودن، رهایی و اتصال
	هماهنگ‌سازی ادراک جامعه	ساختاری، شبکه‌بندی ایده‌ها، انتقال ایده‌ها، نهادینه کردن گفتمان اعتراضی، تحریک
		مشارکت، لیدرسازی، سلب مرجعیت رسانه‌های اصلی

افراد جامعه، گسترش پیدا می‌کند (Castillo, 2016: 22). قدرت ارتباطات در ایجاد یک چارچوب مشترک برای اقدام جمعی ضروری است؛ زیرا فقدان وسایل ارتباط جمعی، جریان ایده‌ها را به شدت محدود می‌کند. شبکه‌های اجتماعی یک

شبکه‌های اجتماعی، اختیاری به معترضان می‌دهد تا در هنگام یک رویداد انفجاری، نظرهای خود را به‌عنوان یک شهروند-خبرنگار بیان کنند. این افراد جوامع آنلاینی را ایجاد می‌کنند که در آن ایده‌های جمعی تولید می‌شود و در تعامل با

از طریق شفافیت و اعتماد بین فردی، هماهنگی مؤثری بین لیدرهای جنبش با معترضان ایجاد می‌کنند. شبکه‌های اجتماعی به اعضای جامعه اجازه می‌دهد تا با ورود به جهان گسترده‌ای از شبکه‌های مترکام از طریق انتقال ایده‌ها به دیگران، به وسیله کانال‌های متعدد و پرسرعت در جغرافیای وسیعی تأثیرگذار شوند:

«صرف‌نظر از هدف هماهنگی، هنگامی که شخصی وارد شبکه می‌شود، فرآیندهای ارتباطی، دیگر محصول اراده فرد نیستند. شبکه‌ها می‌توانند به‌عنوان تار عنکبوت یا تله برای افراد و سازمان‌ها عمل کند و در نهایت مخاطبان را با خود همراه کند. این مسئله یکی از اصلی‌ترین مأموریت‌های شبکه‌های اجتماعی به شمار می‌رود» (مصاحبهٔ ۴).

انتقال ایده‌ها از طریق شبکه‌های اجتماعی، افراد را تشویق می‌کند تا حمایت خود را از یک جنبش اجتماعی، از طریق برانگیختگی عاطفی و احساسی نشان دهند.

پیشرفت یک جنبش، مستلزم بهره‌برداری از منابع کلیدی، مانند دانش تاکتیکی دربارهٔ چگونگی سازمان‌دهی رویدادهای جنبش اجتماعی است که طرفداران جنبش اجتماعی به سبب پراکندگی جغرافیایی، نمی‌توانند به راحتی به آن دست یابند. پلتفرم‌های اجتماعی به افراد اجازه می‌دهند تا دانش تاکتیکی را، برای مثال دربارهٔ الگوهای آموزشی راجع به سازمان‌دهی رویدادها، از طریق صفحات و گروه‌هایی ارائه دهد که جامعه آنها را دنبال می‌کند و فراتر از آن به‌عنوان یک مخزن الکترونیکی، می‌توانند از منابع آموزشی برای استفاده جامعه در آینده عمل کنند.

در جنبش‌های اجتماعی سنتی، هماهنگی معمولاً از طریق ملاقات حضوری انجام می‌شود؛ زیرا چنین جلساتی ایجاد اعتماد و دوستی را تسهیل می‌کند. اما شبکه‌های اجتماعی از طریق هماهنگی ساختاری، شبکه‌سازی ایده و هماهنگ کردن درک ذهنی معترضان، از خواسته‌های جنبش به‌عنوان «عامل سازمان‌دهنده»، گروه‌های پراکنده جغرافیایی را بدون هزینه‌های بالا و زیرساخت‌های سازمانی پیچیده‌ای هماهنگ می‌کنند که در سازمان‌های سنتی و رسمی جنبش اجتماعی وجود دارد. این سازمان‌دهی به دلیل ارتباط شبکه‌ای آنلاین و شفاف، باعث

مسیر نهادی جایگزین و اضافی برای مشارکت افراد در جنبش‌ها فراهم می‌کند و به دلیل گستره فرصت‌های مشارکتی، موانع ساختاری جنبش‌های سنتی را کاهش می‌دهند و یا حذف می‌کنند. رهایی از ساختارهای رسمی، به جنبش‌ها اجازه می‌دهد تا دانش خود را برای اجرای مؤثر ابتکاراتی توسعه دهند که به تأثیر بیشتری بر تغییرات اجتماعی منجر می‌شود.

«از آنجا که شبکه‌های اجتماعی یک ابزار چندصدایی است، گروه‌های خاموش و به حاشیه رانده شده جامعه می‌توانند صدای خود را به دیگران برسانند و احساس خودتعیین‌کنندگی این افراد با ارائه ایده‌هایی جهت تغییرات سیاسی و اجتماعی که می‌تواند مبنای گفت‌وگوهای اعتراضی قرار بگیرد، افزایش می‌یابد» (مصاحبهٔ ۳).

با رهایی از ساختارهای رسمی، ساختارهای جدیدی بر مبنای شبکه‌های اجتماعی برای ترویج ایده‌ها تولید می‌شود و با اتصال ساختارهای جدید تولیدشده در فضای مجازی، معترضان مسائل اجتماعی را مشکل‌سازی و موضوع‌بندی می‌کنند که احساس می‌کردند صاحبان قدرت آنها را نادیده گرفته و یا سرکوب کرده‌اند (Comunello et al., 2016: 521). ماهیت فنی شبکه‌های اجتماعی در پیام‌رسانی سریع و گسترده است و از طرفی شکل شفاف و تبلیغ‌کننده این پلتفرم‌ها، وابستگی افراد به اشکال سنتی رسانه‌ها را کاهش می‌دهد. این موضوع سبب می‌شود تا تفسیر رسمی از علل وقوع اعتراضات پذیرفته نشود و رهبران جنبش، نظرات خود را در علل ایجاد و یا شرایط منتج به پیروزی یا شکست جنبش برای جامعه، ارائه دهند.

«شبکه‌های اجتماعی با شبکه‌سازی و ایجاد ارتباط ساختاری برای انتقال ایده‌ها، قدرت بسیج را در جامعه توسعه می‌دهند تا کسانی را که نمی‌توانند از طریق سیستم سیاسی موجود، به نارضایتی‌های خود رسیدگی کنند، بسیج شوند. در واقع بسیج منابع در حالت آنلاین، زمانی اتفاق می‌افتد که جامعه برای رسیدگی به مشکلات خود یا جلوگیری از افزایش این مشکلات و امیدواری به بهبود وضع موجود، توسط شبکه‌های اجتماعی احساس وظیفه کند» (مصاحبهٔ ۱۱).

شبکه‌های اجتماعی نه تنها ساختاری انعطاف‌پذیر برای ارتباط و تعامل بین معترضان در فضای آنلاین فراهم می‌کنند،

واکنش میدانی

«واکنش میدانی» حضور فیزیکی معترضان در تجمعات، کمپین‌های اعتراضی، اعتصاب‌ها و اصولاً رفتار اعتراضی در خیابان، به جای فعالیت در فضای مجازی است. واکنش میدانی نتیجه ایجاد یک هنجار اعتراضی و بسیج معترضان برای اعتراض فیزیکی در یک جنبش اجتماعی است. یافته‌های ما از مصاحبه‌های انجام‌شده در بررسی نقش فضای مجازی درباره مضمون اصلی «واکنش میدانی» در جنبش‌های اعتراضی، به ۲ مضمون فرعی و ۶ واحدهای معنایی فشرده بالغ شد.

می‌شوند تا جنبش از هماهنگی و سازمان‌دهی اجباری و سلسله‌مراتبی در حالت سنتی به یک سازمان اختیاری، خودانتخابی و غیرمتمرکز دست پیدا کند. شبکه‌های اجتماعی با درک مشترکی که از ارزش‌ها و ایدئولوژی‌های جنبش ایجاد می‌کنند، برای اقدام جمعی و اثر درخور توجه بر مخاطبان جنبش، حیاتی‌اند. در نهایت یافته‌های مصاحبه‌ها نشان می‌دهد سازمان‌دهی از طریق شبکه‌های اجتماعی، با کاهش مرزهای بین افراد و گروه‌ها و تسهیل یک جریان ارگانیک، استراتژی‌ها و تاکتیک‌های جمع‌آوری منابع را با استفاده از ظرفیت انعطاف‌پذیر گروه‌های مردمی، به‌طور مؤثری افزایش می‌دهد.

جدول ۴- مضمون اصلی، مضامین فرعی و واحدهای معنایی درباره «واکنش میدانی»

Table 4- The main theme, sub-themes and semantic units about Field reaction

مضمون اصلی	مضامین فرعی	واحدهای معنایی فشرده
واکنش میدانی	آشوب‌های اجتماعی بحران سیاسی	نافرمانی مدنی، آشوب بصری و اشغال فضای شهری، تبدیل کنش‌های اعتراضی به فعالیت خشونت‌آمیز، آموزش جنگ شهری، بحران‌های امنیتی، بحران مشروعیت

سطح جدیدی از اعتراض و خواسته‌ها را هنجارسازی می‌کند. در اینجا شبکه‌های اجتماعی، یک نیروی حیاتی فناورانه است که نه تنها متحد می‌کند، الهام می‌بخشد، اطلاع‌رسانی می‌کند و آموزش می‌دهد، توانایی فلج‌کردن و ایجاد یک سناریوی بی‌ثبات اجتماعی را همراه با چرخه اعتراضات نیز دارد.

«جنبش‌های اجتماعی برای رسیدن به اهداف خود، تمایل به استفاده از هر تاکتیکی اعم از صلح‌آمیز یا خشونت‌آمیز دارند. تأکید بر عواملی از قبیل حکومت استبدادی، نبود دموکراسی، فساد، نابرابری اقتصادی، فساد، سرکوب انتخاباتی، بی‌عدالتی، تورم، بیکاری و خشونت پلیس، از مواردی هستند که سطح منازعه و خشم را افزایش می‌دهد» (مصاحبه ۵).

اگر اهداف جنبش محقق، به‌صورت مسالمت‌آمیز نشود، رادیکال‌سازی شرایط با افزایش خشم اجتماعی اتفاق می‌افتد و باعث آسیب، تخریب اموال، اخلال در امور حکومت، کشته‌شدن افراد در جنگ شهری و یا در موارد شدید، موجب سرنگونی دولت می‌شود.

نظر به اینکه اهداف جنبش معمولاً به‌صورت آنلاین محقق نمی‌شود، معترضان برای فشار بر دولت، به اعتراض خیابانی روی می‌آورند. این اعتراضات در ابتدا مسالمت‌آمیز به نظر می‌رسند، ولی به دلیل اینکه اشغال خیابان و نافرمانی مدنی معترضان، باعث ایجاد ناامنی یا اخلال در حمل و نقل و زندگی شهری می‌شود، به سمت رویارویی با قوای انتظامی پیش می‌رود. برخورد پلیس با معترضان برای پراکنده‌کردن آنها، سرکوب تخریب اموال عمومی یا دستگیری معترضان، سبب منازعه خشونت‌آمیز بین طرفین می‌شود.

هم‌زمان انتشار تصاویر و استوری‌های حضور فیزیکی معترضان در شبکه‌های اجتماعی و احیاناً سرکوب خشن اعتراضات توسط پلیس و بارگذاری آن در شبکه‌های اجتماعی، موجی از برانگیختگی احساسی را در جامعه، در طرفداری از جنبش اعتراضی ایجاد می‌کند. این موضوع خود فرصتی تازه برای اشتراک‌گذاری سطح خشم ایجادشده شرکت‌کنندگان در تظاهرات با مخاطبان گسترده می‌شود و

پلتفرم‌های اجتماعی در سه مرحله به جنبش‌های اعتراضی کمک می‌کنند. هنجارسازی، مرحله ایجاد علاقه‌مندی و حمایت جامعه از جنبش است. اگر شکایت و اعتراضی، هرچند اساسی به نظام سیاسی یا اجتماعی وجود داشته باشد، اما علاقه‌ای برای شنیدن آن وجود نداشته باشد، محو می‌شود. از این جهت، جنبش‌های اجتماعی با فرصت‌سازی از حوادث تحریک‌کننده اجتماعی و استفاده از بمباران رسانه‌ای در بستر شبکه‌های اجتماعی، تلاش می‌کنند تا جامعه را قطبی و مردم را متقاعد کنند که به جنبش اعتراضی شکل گرفته، ملحق شوند.

در مرحله دوم، امکانات فناورانه رسانه‌های جدید از قبیل هزینه کم، سرعت بالا و گستره وسیع تبادل اطلاعات، با توجه به آمادگی ذهنی جامعه قطبی شده، ساختارهایی را برای زیست و رسیدن به اهداف در جنبش ایجاد می‌کند. به کمک این ساختارها، شبکه‌هایی از مردم معترض، برای رسیدن به اهداف جنبش اعتراضی بسیج می‌شوند. در مرحله سوم با توجه به اینکه اهداف جنبش به صورت آنلاین محقق نمی‌شود، اعتراضات از فضای مجازی به فضای واقعی وارد می‌شود. در این مرحله نیز هماهنگی تجمعات اعتراضی، شکل دادن به چگونگی نافرمانی مدنی، تظاهرات و کمپین‌های اعتراضی با نفرت‌پراکنی یا تشویق شبکه‌های اجتماعی، انجام می‌شود. با توجه به اینکه تجمعات و اعتراضات فیزیکی، موجب اختلال در زندگی شهری می‌شود، پلیس با آن مقابله می‌کند. در اینجا ویدیوهای برخورد خشن یا احتمالاً دستگیری و کشته شدن معترضان توسط پلیس، به سرعت در شبکه‌های اجتماعی وایرال می‌شود و فرصتی را برای خلق چرخه جدیدی از اعتراضات ایجاد می‌کند. در این چارچوب، شبکه‌های اجتماعی با تولید چرخه‌های اعتراضی متعدد در فواصل زمانی کوتاه، موجب بی‌ثباتی اجتماعی می‌شوند و در صورتی که کنترل ثبات و امنیت اجتماعی از دست دولت خارج شود، باعث بحران سیاسی و حتی تغییر حکومت‌ها می‌شود.

از نظر جامعه شبکه‌ای، جنبش اعتراضی سال ۱۳۸۸ به عنوان یک رویداد داخلی، به واسطه فضای جریان‌ها در شبکه‌های اجتماعی به سرعت انعکاسی جهانی پیدا کرد و دیاسپورای ایرانی با رسیدن اطلاعات داخلی در جهانی کردن

در این مرحله، از پلتفرم‌های اجتماعی به‌طور فزاینده‌ای به عنوان ابزاری برای تقویت ایدئولوژی‌های مخرب و بی‌ثبات‌کننده استفاده می‌شود. توانایی طرفداران جنبش اعتراضی برای اغراق و بزرگ‌نمایی یک دستور کار، استفاده از نافرمانی مدنی، آموزش کاربرد خشونت معترضان و در ادامه، اقدامات مخرب برای مقابله و مقاومت در برابر انتظام اجتماعی براساس سازمان‌دهی ایجادشده، موجب وارد شدن آسیب‌های امنیتی به کشور می‌شود. اگر قدرت جنبش‌های اعتراضی در نتیجه چرخه تولیدشده در شبکه‌های اجتماعی و حمایت دولت‌های خارجی به حدی برسد که کنترل نظم اجتماعی از دست دولت خارج شود، این اعتراضات مانند حوادث بهار عربی، این ظرفیت را دارد تا حکومت را دچار بحران مشروعیت کند و در موارد شدید، به بحران سیاسی و سقوط حکومت‌ها منجر شود.

در نهایت، شبکه‌های اجتماعی نه تنها امکانات جدیدی را به جنبش‌ها اضافه کرده است، شاهد تغییر کامل روند جنبش‌های اجتماعی، در نتیجه انقلاب دیجیتال نیز هستیم. امروزه هیچ رویداد اعتراضی (مثلاً راهپیمایی خیابانی یا تجمعات) بدون استفاده از شبکه‌های اجتماعی، قابلیت بسیج و سازمان‌دهی را ندارد و فراتر از آن، اصولاً در حال حاضر هیچ تصویری از شکل‌گیری جنبش‌های اعتراضی، بدون شبکه‌های اجتماعی مانند فیس‌بوک و توئیتر وجود ندارد (Earl & Kimport, 2011: 25).

بحث و نتیجه

ما از ترکیب یافته‌های تحقیق، یک مدل مفهومی (شکل ۱) به دست آوردیم که فرآیند حمایتی و نقش شبکه‌های اجتماعی را در جنبش‌های اعتراضی نشان می‌دهد. جنبش‌ها زمانی رخ می‌دهند که جامعه به‌تنهایی قادر به درک، تحلیل، ریشه‌یابی و ارائه راه‌حل برای حوادث و مشکلات اجتماعی نباشد. وجود شبکه‌های اجتماعی و فعالیت‌های اطلاعاتی و رسانه‌ای، موجب شده است تا درک و تحلیل جدیدی از حوادث اجتماعی شکل بگیرد و با نارضایتی حاصل از معضلات و حوادث اجتماعی، هنجارهای اعتراضی را سامان دهد و به ابزاری برای کنش اعتراضی تبدیل کند (Vanclay & Hanna, 2019: 8).

سرمایه آنها در پرونده‌های خسارت‌بار کلان، مانند پدیده‌ی شانديز، آماده یک جرعه بود تا برانگیخته شود.

سرایت خودجوش این خشم اجتماعی با استفاده از هشتگ‌هایی مثل «نه به گرانی» و «اعتراضات سراسری»، آن هم از طریق کانال‌هایی مانند آمدنیوز، بی بی سی فارسی در بستر تلگرام و توئیتر، شبکه‌ای از معترضان را در کل کشور، به‌خصوص مناطق حاشیه‌نشین و شهرک‌های اقماری، که تحت فشار اقتصادی قرار داشتند، سازمان‌دهی و سراسر کشور به‌صورت ویروسی درگیر اعتراض شد.

در جامعه‌ی شبکه‌ای، افقی بودن شبکه‌ها، همکاری و همبستگی را تقویت می‌کند و نیاز به رهبری رسمی را کاهش می‌دهد. این جنبش اعتراضی، فاقد رهبری مشخص بود و در بعد میدانی با وجود تأکید بر نافرمانی مدنی در بسیاری از شهرها، تجمعات و اشغال فضای شهری موجب درگیری خشونت‌بار با پلیس و کشته‌شدن تعدادی از معترضان شد. در این میان، اگرچه حوادث به نسبت سال ۱۳۸۸ ابعاد به مراتب محلی‌تری داشت، نمی‌توان از بازتاب‌های آن در حوزه عمومی و جهانی، ازجمله تشکیل شورای امنیت سازمان ملل در واکنش به این اعتراضات در تاریخ ۱۳ دی ۱۳۹۶ گذشت.

جنبش‌ها در جامعه‌ی شبکه‌ای تا اندازه‌ی زیادی خودجوش‌اند و معمولاً بر اثر آتش خشم مرتبط با یک رویداد خاص یا نفرت از حاکمان برانگیخته می‌شوند (کاستلز، ۱۳۹۴: ۱۸۹). نقطه‌ی شروع اعتراضات در سال ۱۳۹۸، افزایش ناگهانی قیمت بنزین بود. این افزایش قیمت که بدون توجیه و اقناع عمومی انجام شد، با انتقادات و کمپین‌های زیادی علیه دولت مواجه شد.

ساخت معنا در واکنش به گرانی بنزین در شبکه‌های اجتماعی مجازی، به طریقی از روابط قدرت در فضای جریان‌ها منجر شد و با گسترش در فضای مکان‌ها و اشغال میدان‌های شهرهای مختلف، کشور را به کانون تجمعات ضد دولتی بدل کرد. نماد هویت اعتراضی مردم با استفاده از فرصت خودابرازی و خودمختاری شبکه‌های اجتماعی، در بزرگ‌ترین کمپین شکل‌گرفته در بستر توئیتر، تلگرام و اینستاگرام، با عنوان «صدای آبان ۹۸» شکل گرفت. هشتگ‌های پرتکرار این رویداد مانند «بنزین»، «اعتراضات

آن، نقش زیادی داشت. ماشه شروع کنش اجتماعی این جنبش، قطبی‌شدن جامعه توسط تبلیغات پردامنه ریاست‌جمهوری، مانند استفاده از نمادهای رنگی، اخبار تقلب در انتخابات و کنش رسانه‌ای نخبگان سیاسی و اجتماعی در شبکه‌های اجتماعی بود که رویه‌ی هنجاری این جنبش اعتراضی را به‌صورت خودجوش فراهم کرد.

ویژگی بارز جنبش‌های اجتماعی جامعه‌ی شبکه‌ای، پخش ویروسی پیام‌ها، تصاویر و افکار است که از یک شهر به شهر دیگر و از یک کشور به کشور دیگر، سرایت می‌یابد و پخش و الهام‌بخش بسیج افراد جنبش می‌شوند. پلتفرم‌های توئیتر، فیس‌بوک و یوتیوب با هشتگ‌هایی از قبیل «انتخابات»، «ایران»، «موسوی» و «ندا»، سرایت‌پذیری این جنبش را از طریق خودارتباطی توده‌ای در فضای مجازی میسر و به هماهنگی و سازمان‌دهی معترضان، کمک کردند. مواجه‌نشدن دولت با این سنخ از ارتباط، تعاملی مبتنی بر شبکه‌های افقی دیجیتال را تا آن زمان موجب شد که کنترل حوادث توسط دولت، به دشواری انجام شود و همین مسئله، یکی از عوامل طولانی‌شدن زمان این جنبش اعتراضی بود.

در مرحله واکنش میدانی، کنشگران این جنبش در ابتدا برای فشارآوردن بر مقامات سیاسی، برای ابطال انتخابات از طریق نافرمانی مدنی، به انجام تظاهرات مسالمت‌آمیز اقدام کردند؛ اما در ادامه تخریب و خشونت، هواداران جنبش از یک طرف موجب از بین رفتن اجماع عمومی و دلسردی و کناره‌گیری بسیاری از کنشگران جنبش شدند و از طرف دیگر، زمینه دستگیری تعدادی از لیدرها و سرکوب این جنبش اعتراضی را فراهم آوردند.

جنبش‌ها معمولاً در شبکه‌های اجتماعی مجازی آغاز می‌شوند و تنها با اشغال فضای شهری، چه اشغال ایستای میدان‌های عمومی و چه استمرار راهپیمایی‌های خیابانی، به جنبش تبدیل می‌شوند. فضای جنبش همیشه از تعامل میان فضای جریان‌ها در اینترنت و فضای مکان‌های اشغال‌شده در شهر ساخته می‌شود. در اعتراضات دی‌ماه ۱۳۹۶، آغاز حوادث ادامه پویش نه به گرانی، در شهری بود که آتش خشم مردم به‌واسطه کلاهبرداری مؤسسات مالی غیرمجاز و از بین رفتن

سردارنیا، خ. (۱۳۸۸). «اینترنت، جنبش‌های اجتماعی جدید و بسیج اعتراض‌ها (بررسی نظری و مصداقی چند جنبش اجتماعی)»، پژوهش‌های ارتباطی (پژوهش و سنجش)، ۱۶(۴)، ۱۵۱-۱۷۶.

ضیایی‌پور، ح. (۱۳۹۶). سهم شبکه‌های اجتماعی از کاربران اینترنت در ایران/عضویت ۸۸ میلیون کاربر ایرانی در تلگرام، ۱۳۹۶/۱۱/۲۶، قابل دسترسی در

<https://www.yjc.news/fa/news/6439628>

کاستلز، م. (۱۳۹۳). قدرت ارتباطات، ترجمه محمد آذری نجف‌آبادی، تهران: دفتر مطالعات و برنامه‌ریزی رسانه‌ها.

کاستلز، م. (۱۳۹۴). شبکه‌های خشم و امید جنبش‌های اجتماعی در عصر اینترنت، ترجمه مجتبی قلی‌پور، تهران: نشر مرکز.

گلدستون، ج. (۱۴۰۰). مطالعاتی نظری، تطبیقی و تاریخی در باب انقلاب‌ها، ترجمه محمدتقی دلفروز، چاپ چهارم، تهران: کویر.

مدنی، س. (۱۳۹۹). آتش خاموش؛ نگاهی به اعتراضات آبان ۹۸ (گزارش داخلی)، تهران: مؤسسه رحمان.

References

- Banks, A., Calvo, E., Karol, D., & Telhami, S. (2021). Three experiments on polarization, framing, and social media. *The International Journal of Press/Politics*, 26(3), 609-634.
- Buechler, S. M. (2016). *Understanding social movements: Theories from the classical era to the present*. Routledge.
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3, 77-10.
- Brown, A. E., & Grant, G. G. (2010). Highlighting the duality of the ICT and development research agenda. *Information Technology for Development*, 16(2), 96-111.
- Campos, R., & Simões, J. (2016). Youth, social movements and protest digital networks in a time of crisis. *Media Consume*, 13(38), 126-145.
- Castells, M. (2005). *The network society from knowledge to policy*. Washington, DC: Johns Hopkins Center for Transatlantic Relations.
- Castells, M. (2014). *The power of communication*, translated by Mohammad AzriNajafabadi, Tehran: Office of Media Studies and Planning. [In Persian].
- Castells, M. (2015). *Networks of anger and hope of social movements in the internet age*, translated by MojtabiQolipour, Tehran: Nahr-e-Karzan. [In

سراسری] و «آبان ۹۸»، شبکه‌های حامیان این اعتراض را شناسایی و سازمان‌دهی کرد. قطع سریع اینترنت سراسری، موجب مختل شدن بسیج و سازمان‌دهی این جنبش اعتراضی شد؛ اگرچه در همین بازه زمانی کوتاه هم تجمعات خشن و تخریب اموال عمومی، موجب دخالت پلیس و کشته شدن تعدادی از معترضان و عوامل انتظامی شد.

به نظر می‌رسد خواسته‌های هر سه رخداد اعتراضی، ناظر بر بهبود اوضاع و تغییرات محدود در ساختار چارچوب نظام سیاسی بوده است و هرچند در ساختار معنایی و شعاری این جنبش‌ها، رویکرد انقلابی دیده می‌شود، به دلیل اینکه این جنبش‌ها با وجود موفقیت در مرحله هنجارسازی اجتماعی و برانگیختگی اجتماعی نتوانستند به مرحله نهادینگی و رسمی شدن برسند، می‌توان آنها را در قالب جنبش‌های اصلاحی طبقه‌بندی کرد. در سه جنبش بررسی شده، طرفداران جنبش‌ها با استفاده از تاکتیک‌های مختلف در شبکه‌های اجتماعی، به هنجارسازی، بسیج، سازمان‌دهی و به صحنه آوردن مردم روی آوردند. اگرچه روند موجود نشان‌دهنده اهمیت ابزار نوین ارتباطی برای ایجاد و بقای جنبش‌های اعتراضی است، قدرت دولت در کاهش پهنای باند اینترنت و فیلترینگ شبکه‌های اجتماعی (برای مثال توئیتر و فیس‌بوک در سال ۱۳۸۸، تلگرام در سال ۱۳۹۶ و قطع اینترنت در سال ۱۳۹۸)، نشان می‌دهد دولت می‌تواند جنبش‌های اعتراضی را با خارج کردن چرخه حمایتی پلتفرم‌های اجتماعی، مبتنی بر وب تضعیف کند و با تأکید بر حفظ امنیت اجتماعی و جلوگیری از سناریوهای بی‌ثبات‌کننده سیاسی و امنیتی، این جنبش‌ها را در رسیدن به اهداف خود ناکام بگذارد.

منابع فارسی

- خبرگزاری فارس. (۱۳۹۹). روزشمار وقایع آبان ۹۸؛ از اعتراضات مردمی تا حملات تروریستی، ۱۳۹۹/۸/۲۹، قابل دسترسی در:
- <https://www.farsnews.ir/amp/13990828001103>
- رزمجو، ع. و عنایتی شبکلابی، ع. (۱۳۹۶). نقش رسانه‌های مجازی در فتنه سال ۱۳۸۸، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

- social movements: The new opportunity and mobilizing structure. *Journal of Academic Studies*, 14(56), 215-230.
- Madani, S. (2019). Dead fire; *A look at the November 2019 protests (internal report)*, Tehran: Rahman Institute. Banks, [In Persian].
- McCarthy, J.D., & Zald, M.N. (1977). Resource mobilization and social movements: A partial theory. *American Journal of Sociology*, 82, 6 (1977), 1212- 1241.
- Parr, B. (2009). Mindblowing #Iralection Stats: 221,744 Tweets per Hour at Peak, *Mashable*, June 17, 2009a. As of November 3. www.mashable.com/2009/06/17/iranelection-crisis-numbers.
- Press, S. (2011). Theories of social movements. *Sociology Reference Guide. Pasadena, California Hackensack, New Jersey: Salem Press*, 5(2), 3-20
- Rahaghi, J. (2012). New tools, old goals: Comparing the role of technology in the 1979 Iranian revolution and the 2009 green movement. *Journal of Information Policy*, 2, 174.
- Razmjoo, A., & EnayatiShabkalai, A. (2016). *The role of virtual media in the sedition of 2008*, Tehran: Islamic Revolution Records Center. [In Persian].
- Sardarnia, Kh. (2009). Internet, new social movements and mobilization of protests (A theoretical and case study of several social movements), *Communication Research (Research and Measurement)*, 16(4), 151-176. [In Persian].
- Smelser, N. (1992). *Social change and modernity*. Berkeley: University of California Press.
- Sovacool, B. K. (2022). Beyond science and policy: typologizing and harnessing social movements for transformational social change. *Energy Research & Social Science*, 94, 102857.
- Stelter, B., & Stone, B. (2009). Stark images, uploaded to the world. *New York Times*, 17.
- Thoreau, E. (1849). *Resistance to civil government, esthetic papers*. Edited by Elizabeth P. Peabody, Boston and New York: The Editor and G.P Putnam.
- Treré, E., Jeppesen, S., & Mattoni, A. (2017). Comparing digital protest media imaginaries: anti-austerity movements in Spain, Italy & Greece. *Triple C Journal*, 15(2), 404-422.
- Vanclay, F., & Hanna, P. (2019). Conceptualizing company response to community protest: principles to achieve a social license to operate. *Land*, 8(6), 101.
- Van Dijk, J. (2006). *The network society*. Sage Publications. Book summary. <http://www.netblocks.org>, 2019 <http://www.webecologyproject.org>
- ZiyaiPervar, H. (2016). *Share of social networks among internet users in Iran/membership of 88 million Iranian users in Telegram*, 26/11/2016, accessible at <https://www.yjc.news/fa/news/6439628>. [In Persian].
- Persian].
- Castillo, C. (2016). *Big crisis data: Social media in disasters and time-critical situations*. Cambridge University Press.
- Creswell, J. W., & Poth, C. N. (2018). *Qualitative inquiry and research design*. Choosing among five approaches (4th Ed.). Sage.
- Coman, C., & Cmeciu, C. (2016). Digital civic activism in Romania: Framing anti-chevron online protest community «Faces». *Media Education Research Journal*, 23(47), 19-28.
- Comunello, F., Mulargia, S., & Parisi, L. (2016). The 'proper' way to spread ideas through social media: exploring the affordances and constraints of different social media platforms as perceived by Italian activists. *The Sociological Review*, 64(3), 515-532.
- Della Porta, D. (2014). *Methodological practices in social movement research*. Oxford University Press.
- Denisova, A. (2017). Democracy, protest and public sphere in Russia after the 2011–2012 anti-government protests: digital media at stake. *Media, Culture & Society*, 39(7) 976–994.
- Diani, M. (2002). *Network analysis. methods of social movement research*. University of Minnesota Press.
- Earl, J., & Kimport, K. (2011). *Digitally enabled social change: Activism in the internet age*. MIT Press.
- Fars News Agency. (2020). Daily events of Aban 98, from public protests to terrorist attacks, 11/19/2020, accessible at <https://www.farsnews.ir/amp/13990828001103> [In Persian].
- Howard, P. N., Bolsover, G., Kollanyi, B., Bradshaw, S., & Neudert, L. M. (2017). *Junk news and bots during the US election: What were Michigan voters sharing over Twitter? Data Memo*. Oxford, UK: Project on computational propaganda.
- Gladwell, M. (2010). *Small change: Why the revolution will not be tweeted*. The New Yorker, 4 October.
- Goldstone, J. (2021). *Theoretical, comparative and historical studies on revolutions*, translated by Mohammad Taghi Delfroz, 4th edition, Tehran: Kavir. [In Persian].
- Hashemi, N., & Postel, D. (2010). *The people reloaded: the green movement and the struggle for Iran's future*. Melville House, New York.
- Lee, S. (2018). The role of social media in protest participation: The case of candlelight vigils in South Korea. *International Journal of Communication*, 12(5), 1523-1540.
- Lemon, L.L., & Hayes, J. (2020). Enhancing trustworthiness of qualitative findings: using leximancer for qualitative data analysis triangulation. *The Qualitative Report*, 25(3), 604-614.
- Lincoln, Y. S., & Guba, E. G. (2013). *The constructivist credo*. London: Left Coast Press.
- Lopes, A.R. (2014). The impact of social media on

